

BUTÂN-I HALAÇ

(M. VII. - X. YÜZYILLARDA HALAÇ KÜLTÜRÜNÜN
SANAT ESERLERİNDE AKISLERİ)

EMEL ESİN

« زبس خوبان بر کس چشم کل رخ
از و فرخار در تابست و خلخ »

(Ibn Bibi, varak 89)

« بتان قندهار و خلخ »

(Ibn Bibi, varak 219)

Konya güzellerinden bahs ederken, Ibn Bibi'nin sahifelerinde teker-rür eden Halluḥ'lar (Karluḥ) veya Halac'lar (Ḥālaç, Ḥālaç) ile ilgili, *farḥār (vihāra)* ve *but* (put, buddha?) gibi mecâzlar, yalnız İran edebî üslûbunu değil, bu Türk milletlerinin kültür ve sanat târihini de anmaktadır. Minorsky'nin dediği gibi, Halluḥ ile Hallac'ın birbirine yakın şekilde yazılması, "İslam kaynaklarında sonu gelmiyen karışıklıklara yol açtı" (*Ḥudūd*, s. 347). Ancak, Ibn Bibi metninde, Halluḥ veya Halac olabilecek kelimenin Sind ilinde Kandahâr adı ile birlikte gelmesi, söz konusu Türk boyunun, bu şekildeki ibârelerde, Halaç olduğunu gösterir. Filhakika, Kandahâr'da Halaçlar yaşadı.

Halaç kültür ve sanat târihi ise, Malazgird zaferinin 900. yıldönümünü kutladığımız bu sene, Oğuz ve Türkmenlerin ahfâdı bizler için, ilgi çekicidir. Daha son zamanlarda Türk olduğu tamamen kesinleşen

Halaç¹ boyunun kültürü, Marquart'ın tabîri ile "esrâr tabakalarına bürünmüş olan Oğuz târihine" (*Eranşahr*, s. 251) ışık tutar. Çünkü, Kâşgari'den öğrendiğimize göre, Halaç veya Türkmen ile Oğuz birbirine pek yakındır:

"Oğuz ve Kıpçak Halaçlardan birer tâifedir" (varak 541).

"Zū al-Ḳarnaîn Semerkand'ı geçip Türk ülkelerine yöneldiği sıralarda Türklerin meliki genç yaşta idi ve adı Şu idi. Balasağun yakınında Şu kalesini bu (melik) yaptırmıştı... O geçmiş zamanda Tarâz, Isbicâb, Balasağun... henüz binâ edilmemiş idi... Oraların halkı hep tülülü çadır ehli idi... Hâkan (Zū al-Ḳarnaîn'den kaçarak) askeri ile uzaklaşdıktan sonra yirmi iki kişi, âileleri ile, geride kalmıştı. (bunlar 22 Oğuz boyunun *éponyme* cedleridir)... Bu yirmi iki kişi yaya olarak yola çıkmak veya orada kalmak üzere konuşurlarken iki kişi (daha) çıkagelir. Bu iki kişi dediler ki: "Zū al-Ḳarnaîn bir yolcudur. Bir yerde durmaz, buradan da geçer gider. Biz de kendi "arż"ımızda (topraklarımızda) kalalım". Yirmi iki kişi onlara (ikilere) türkçe "Ḳal açl" dediler, (bedduâ ettiler)... Sonradan bunlara Halaç denilmiştir... Bunlar iki kabiledir. Zū al-Ḳarnaîn gelip bunların (uzun) saçlı olduğunu ve Türk olduklarını gösteren alâmetler bulunduğunu görünce, (fazla) sormadan onlara "*Türk mânand*" (Türke benzer: *homonyme* olarak *Türkmân and* [bunlar Türkmendir]) dedi... Onlar aslında yirmi dört boydur. Lâkin iki boydan ibâret olan Halaçlar bazı kere, Oğuzlardan sayılmaz". (Kâşgari, varak 623-624).

Kâşgari'nin anlattığı kıssayı hatırlatan bir riyâyet de Çin târihlerinde² mevcuttur. M. Ö. II. yüzyılda Hunlar, "K'ang-ki" elinde yaşayan "T'ing-Ling" ve Kırgızları ilhâk etmişti. Tolstov³ bu rivâyeti şöyle tefsir eder: "K'ang-ki" ekserî araştırmacıların sandığı gibi Semerkand değil Hârezmdir ve bu söz türkçe Kaŋlı kelimesi ile ilgilidir. Kaŋlı ilinin şimal-batısında yaşayan Türkler ise Aral Oğuzlarıdır. Tolstov'un fikrine göre, Oğuzlar, Milâttan evvelki binyılda Aral kıyılarında yerleşmiş İndo-Avrupaî ve İrani nesillerden Yunanlıların Augassioi, Apasiakae, Dukerés (Tohares) adını verdiği boyların, M. Ö. IV. yüzyılda Doğudan Aral kıyılarına geçen Mongoloid Hun veya Türkler ile karşılaşmasından vücûda gelmiştir. Türk boy adlarının bazısı bunu göstermekte

¹ Halaç, Ḳalaç: Kâşgari, "Ḳayu" ve "Türkmen" maddeleri. Bu gün Farsta yaşayan Halaçların dili arkaik bir türkçedir: G. Doerfer, "Das chaladsch, eine archaische Turksprache in Zentral Persian", *ZDMG.* cild II/1 (Wiesbaden 1968). Smirnova'nın tesbit ettiği M. VII-VIII yüzyıllardan Türkçe "Halaç ordu" ibâresini taşıyan sikke: bk. not 24.

² M.Ö. II yüzyılda Ting-Ling ve Kırgızlar: bk. not 14.

³ Tolstov, *Po deltam...*, s. 275.

başı ise Balasağunun az cenûbundadır. Demek ki, M. XI. yüzyılda olduğu gibi, M. IX. yüzyılda da bir gurup Halaç Balasağun etrafında yurt kurmuştu⁹.

O. Smirnova¹⁰ Halaçlar üzerine yaptığı nümismatik ve târihi araştırmada kıymetli netîcelere vardı. Smirnova, Tabarî'nin bir kaç rivâyetinde, Türkistan olaylarında yer alan "Halaç" veya "Calanc" şeklinde yazılı adın Halaç olabileceğine işâret etmektedir. Ayrıca, Soğd ilinin şimalinde, Sir-derya havzası ve Taşkente bulunan, fakat Pencikent harâbelerinde de nümüneleri çıkan bir grup sikkenin bir tanesinde (lev. I a) Soğd yazısı ile şu türkçe ibâreyi okumaktadır: "Halaç ordu" (Halaç başkenti). Türklerde Soğdak yazısı Türgiş devrinde (M. 658-76), Batı Türklerinin hem Türgişlerin başkenti bulunan Balasağun havâlisindeki kazılardan çıkan sikkelerde görülür¹¹. Böylece Zemarchos, Ibn Hurzâzbah ve Kaşğari'nin Halaç ilini Balasağun civarında tayin etmeleri belki bir kere daha, teyid edilmiş bulunmaktadır.

Şunu da ilâve edelim: Bernştam¹² Koçğar-başı mevkiini ararken, Türklerin "ordu" geleneğinde olabilecek (dört-köşe, köşeleri kuleli kale) vasfına hâiz muhtelif müstahkem şehirler buldu. Bunlardan biri "Halaç-ordu" olabilir. Bu kalelerin biri Shiratori¹³ nin Türk sandığı Wu-sun (M. Ö. II.- M. II), diğerleri Gök-Türk (M. 552-658), Türgiş (658-76), Karluğ (766 - M. X. yüzyıldan İslâmiyete kadar) devrindedir.

Halaçların aslı yurdu olarak belki meydana çıkan Balasağun veya daha eski adı ile Suy-âb (Tokmak yanında) ve Talas illerinde, Kaşğari'nin tabiri ile Argu bölgesinde, yukarıda nakl edilen Zū al-Çarnâin devri rivâyetine ve Çin târihçilerine göre Milattan önce de Türkler vardı. yine Çin¹⁴ ve Arab¹⁵ târihleri kayıtlarına nazaran Batı Türkleri, (581-

⁹ *Hudûd*, s. 347'de Minorsky Ibn Hurzâzbah'nin bu metninden şüphe etmiş ve Halaçlar Amu-derya cenûbunda iseler nasıl Amu-derya ve Sir Deryayı aşarak kıyın Taraza kadar giderdi? demişti. Halbuki Marquart *Eranşahr* da Halaçların muhtelif merkezlerini tesbît etti. Smirnova'nın bu mevzû'da çalışmaları bir Halaç merkezi daha çıkardı: bk. not 24.

¹⁰ Bk. not 24.

¹¹ Smirnova. "O klassifikatsii..."

¹² Bernştam, *MIA* 26, s. 88-97, 116. (Issık-Köl kenarında Wu-sun ve Gök-Türk devirlerinden Cargelan; Cungal deresi boyunca Karluğ devri şehir; Narin nehri kıyısında Karluğ devri Çaldıvar; Tokuz Tarav'da Kıldı ve Narin birleştiği yerde, 30 kule ile müstahkem Gök-Türk devri şehir; Bernştam'ın Atbaş sandığı Gök-Türk devri Koş-çurgan; Bernştam'ın Koçğar-başı sandığı Şirdakbek kalesi.

¹³ Shiratori, s. 27.

¹⁴ Semerkand şimalinde M.Ö. II. yüzyılda "Ting-Ling" ve Kırgızlar: de Groot, *Hunnen*, s. 61-62. Chavannes, *Documents*, s. 7, 10, 13, 16, 28, 57, 79, 84, 85, 86, (n. 1), 123 (n), 264, 273, 286, 304, (Suy-âb ve Taraz illerinde Batı-Türk, Türgiş, Karluğ başkentleri).

¹⁵ Ibn Hurzâzbah, s. 29, 206 (Türk ve Türgiş Hakanının şehri). Minorsky (*Hudûd*,

658) Türğişler (658-766) Karluklar (766-M.X. yüzyıl) ve Hakañlılar (M. 850-1250) hep burada ordu kurmuşlardı. Şoğdağlar buraya muhtemelen Batı-Türk devrinde muhâcir olarak gelmiş ve bu göçebe ilinde şehirler kurulmasına yardımcı olmuşlardı¹⁶. Türk ve Soğdağ kültürleri böylece Balasağun civarında kaynaştı. Bu havalîde Türklerin muhtelif dinleri olduğu, Şoğdağlar gibi "ateşe tapan Mecûsî" ler ve Mânihâî'ler de bulunduğu M. VII-VIII. yüzyıl Arab seyyahı Tamîm b. Baħr'den öğrenilir¹⁷. Buddhist mabed kalıntıları da çoktur¹⁸.

Fakat Ibn Ĥurzāzbah'nin rivāyeti Halaç ordusunu Balasağun etrafındaki medenî merkezlerden uzağa, Ala-tav zirvelerinde, Issık-Köl'ün batı kıyılarında göstermektedir. Bu zirveler Türk destanlarının sahnesidir ve üzerlerindeki kaleler Alp-Er-Tunğa oğullarının¹⁹ ismini taşır.

Büyük merkezlerden bir az uzak bir yerde basılmış, olsa bile "Halaç Ordu" sikkesindeki soğdça yazı ile Türkçe ibâre, Türğişler ile aynı kültüre delâlet eder. O. Smirnova "Halaç Ordu" yazılı sikkedeki (lev. I a) Halaç damgasını, başka bir kaç sikkede de buldu (lev. I b-d). Bu sikkelerdeki dört hükümdar başı, şimâlî Türkistan Halaçlarının görünüşü bakımında epeyi bilgi verebilmektedir.

"Halaç Ordu" yazılı parada (lev. I a) inciler veya sikkelerden müteşekkil bir çerçeve içinde, tam cepheden, bir hükümdar başı tasvîr edilmiştir. Hükümdarın saçları Batı Türk kağanı T'ung Yabğu²⁰ ninki gibi, uzundur. Elmacık kemikleri çıkık, geniş yüzlü hafif Mongoloiddir. Fakat gözleri badem şeklindedir. Kaşları çatıktır. Ekseri Türkler gibi matrûş²¹ veya mecûsî geleneğinde²² bıyıklı gözükmektedir. Bu yüz 40-

s. 291(Tabarî'nin de (c. II, s. 1594) Türğiş Kağanı Su-lu (Abū Muzāhim)in başkentinin Suy-âb olduğunu zimnen söylediğini kayd eder ve Gardîzî'nin de bir metnini tasvîh ederek, Türğiş hükümdârının başkentinin Suy-âb olduğunu teyîd eder.

¹⁶ Bernştam, *MIA* 14, s. 364, 364-75.

¹⁷ Minorsky, "Tamîm", s. 279 ve notlarda Yâķūt'daki ilâvelere atf.

¹⁸ Bernştam, *MIA* 14 (Çul ve Sarığ'da Buddhist mabedler); Kızlasov, "Ak-beşim": Esin, "Ak-beşim".

¹⁹ Bk. Kāşğarî, "Barsgan", "Barşhan", "Barman". *Ĥudūd*, s. 202 (n. 3). *Ĥabaķāt*, s. 872 (muhtelif târihlerden toplanan bilgi) "(Turk)"ün dört oğlu vardı Tunk (Tunga)... Çigil... Barsincar (Bars-ħan)... Amlak (Ilek)."

²⁰ Julien, *La vie*, s. 33, Hsüan-tsang T'ung Yabğu'nun uzun saçlarının dalgalandığını, diğer Batı Türk beylerinin saçlarının ise örgülü olduğunu söyler.

²¹ Togan, *Ibn Fadlān* s. 38 (M. X. yüzyılda Türkler matrûşdu veya keçi sakallı idi). Marquart, "Ġuvaîni" (M. X. yüzyılda Türkler matrûşdu ve zülfleri vardı). M. X. yüzyılda İranlılar sakallı idi: Ibn Havkal, s. 283, 318, 463. Müslümanlar sakallı idi, fakat bıyıklarını keserdi: Buħârî, ĥadîş 1955. (M. IX. yüzyıl).

²² Mecûsîler sakallarını traş ederdi fakat bıyıklı idiler: Buħârî, ĥadîş 1955 (M. X. yüzyıl).

50 yaşlarında sert ve kararlı ifâdeli bir adamı tasvîr eder. Lev. I c'deki baş da aynı tipde, fakat daha şişman yüzlüdür. Bunun ifâdesi daha yumuşaktır. Sol kulağındaki üç nokta küpe olabilir. Sağ kulağı yanında bir hilâl ve Osmanlıların tasvîr ettiği şekilde Zū al-fikâr'a benzer Kâşğari'nin tâbiri ile "Çoş-kılıç"²³ (çift-kılıç) gibi bir şekil gözüktür. Lev. I d. aşağı yukarı, aynı tipte bir baş gösterir, fakat alın kısmının basıklığı ve çene kemiklerinin büyüklüğü ile temayüz eder. Lev. I b'deki hükümdar ise, tamamen başkadır ve Baktriya Hellenistik heykellerini hatırlatır. Dörtte-üç görünüşteki bu hükümdârın başında, Uygurlarda ve Pencikend'te görünen şekilde (Lev. III d, a) kurdeleler ile bağlı bir Çin borkü vardır. Uzun saçları topuz şeklinde belki toplanıp borkün tepesinde bir çıkıntı teşkil etmektedir. Borkü bağlayan kurdeleler yandan sarkar.

2 – *Penc*²⁴: (modern adı Pencikend).

M. V - VIII yüzyıldan kalan, Semerkand'ın 70 km kadar doğusunda, Zerefsan kıyılarındaki Penc veya Pencikeş şehrinde M. VII-VIII yüzyıllarda hükmeden Halaç sülâlesine gelmeden, şu umûmi mülâhazayı kayd etmek gerekir: Sovyet araştırmacıları çok kere Penc eserlerinde Türk kültür unsurlarına işâret etmişti. Hattâ Türk kültür unsurlarının çokluğu önünde şu neticeye varıldığını Frumkin ifâde eder:

"(O Penc eserleri) İslâmiyetten evvelki Türkleri tasvîr eder ve sonraki yüzyıllarda da aynı gelenek devam edegelmiştir. Bu il (Şoğd) Arablar tarafından alınmadan evvel (M. 720) Türk, Heftalit ve Çin tefsirlerinin nüfûzunda idi (Batı Türk kağanı T'unğ Yabğu, Şoğd'u M. 605-616 arasında aldı)²⁵ ... Penc eserlerinin, daha sonraki İslam sanatının tezahürlerine benzeyişi, ancak Türk kültürünün devamı ile izah edilebilir. Varılan dikkate değer bu netice pek de beklenmedik bir mâhiyette değildir" (Frumkin, s. 76).

Smirnova²⁶ şu noktaya dikkati çeker: Penc "Beş" ve Pencikeş

²³ Kâşğari, c. I, s. 359. "Çoş-kılıç" şeklinin Çinde ve Türklerde eski ikonografisi ve Zū al-fikâr hakkında: E, Esin, "La lame à déceor zoomorphe du guerrier turc". XII. *Permanent International Altaistic Conference* bildirimleri, Berlin 1969.

²⁴ Penc adı sikkelerde görülür: Smirnova, *Pencikent*. Buncikaş adı: *Hudūd*, s. 113. Bu adda başka şehirler: *Hudūd*, s. 115, 291 (Pancikaş-Beş-balık: bk. not 28, B. ncikaş Uşruşānah Türk Afşınları merkezi: bk. not 31). Frumkin, s. 72, V. A. Belenitzkiy'nin *Tr. XXXIV* (VII)'deki makalesine dayanarak, Penc'in kuruluşunu, M. V. çıkarıyor. Smirnova'ya göre (*Pencikent*, s. 16) bulunan sikkeler M. VII-VIII. yüzyıllardandır. Penc Halaç hükümdarları: Smirnova, *Pencikent*, s. 15-17, 31 (n. 93), 32-33 (n. 97).

²⁵ Chavannes, *Documents*, s. 135 ve notuna bk.

²⁶ Smirnova, *Pencikent* s. 18.

“Beşli-şehir” demektir. Bu ise kadim devirden beri Turfan ilinin ve M. VII yüzyıldan sonra aralıksız şekilde Türk hükümdarlarının başkenti olan Beş-balık²⁷’ın soğdçasıdır. Nitekim M. X. yüzyıl başında, *Hudūd al-alam*’ın İranlı müellifi Beş-balığa²⁸’da Pencikeş demekte idi. Beş-balık ve Semerkand yanındaki söz konumuz Pencikes’den başka bu adı taşıyan başka şehirler de vardı²⁹. Batı Türk, Türgiş ve Karluk başkenti olduğunu kayd ettiğimiz Suy-âb³⁰ yanında bir şehir ile Türk soyundan Uşruşānah Afşin³¹’lerinin merkezinin Arab eserlerindeki adları B.ncikeş (Pencikeş) idi. Böylece bu adın, türkçe ve soğdca şekilleri ile, M. VII.-X. yüzyıllarda epeyi yaygın olduğu görülür.

Umûmî mülâhazalar meyânında şunu da kayd edebiliriz. Frumkin’in geçen yıl neşr ettiği iki resim (lev. III a, IV a) Penc’in geçmiş devrine ışık tutar. Ne yazık ki bu resimlerin Penc’in hangi tarafında bulunduğunu bilmiyoruz: Her halde bu resimler, Penc’in klasik devir (M. VIII. yüzyıl) duvar resimlerinin altından çıkmıştır, ve böylece daha eskidir. Üslûp bakımından bu eski resimler (lev. III a, IV a) klasik Penc resimleri tarzından ayrılır. Frumkin³² Çin tesirinden bahs etmiş ve arkadan da derhal Türk kültür unsuruna işaret etmiştir. Fikrimizce de bu resimlerdeki Çin tesirleri Türk merkezleri, belki Pencikes’in adaşları³³ Beş-balık ve Suy-âb yanındaki şehir yolu ile gelmiştir.

²⁷ *Hudūd*, s. 94 ve not 12/2.

²⁸ Beş-balık târihi: Chavannes, *Documents*, 11-12. M. 630’da adı Kagan-*stūpa* idi çünkü Türk kaganlarının orada bir *stūpa* sı vardı: Julien, *La vie*, s. 32. Beş-balık Guçen’dir ve “Tch’ou-youe” (Chavannes’in çinceden transkripsiyonu) Türklerinin ili idi: Chavannes, *Documents*, s. 11-12, 31 (n. 3). M. 720’de Basmil İdikut’unun başkenti idi: *ibid.*, 29 (n. 3). M. IX. yüzyılda Çoço Uygur Kaganının şimâli başkenti: Julien, “Les Oigours”. Beş-balık’da arkeolojik araştırmalar: B. V. Dol’bejev, “V poisah razvalin Bişbalık”, *Zapiski Vostochnago Otdeleniya Russkago Arheologičeskago Obşçestva*, c. XXIII (Petrograd 1915).

²⁹ *Hudūd*, s. 113, 115, 291.

³⁰ Bk. not 14, 15.

³¹ Merhûm Prof. Z. V. Togan, vefâtından az evvel, M. 640’da ölen Uşruşānah Afşin’i Haydar hakkında şu bilgiyi lutfen vermişti: M. IX-X. yüzyıllarda İştahri (s. 161) ve Ibn Havkal (s. 451) kendisini Maverâunnehrin Türk beyleri arasında sayarlar. Tabari, c. II, s. 1609, 1613 Afşin Haydar’ın soyuna Türk adları verir. Hara Buğra, Hana (veya Hara)-Hara (*ibid.*, c. III; s. 631) nin babası ve Kāvūs’un dedesi idi ve Kāvūs’da Afşin Haydar’ın babası idi. Mukaddasî, *Ahsan al-takvīm fı ma’rifat al-iklīm* (Leiden 1906) s. 274, Hara-Haraf’ın ribat ve türbesi olan Yagankent’den bahs eder. Hara-Buğra adı Ibn Mişkavayh’da vardır (Süleymâniye ktp., Ayasofya böl. 31117, varak 52) Uşruşānah’da arkeolojik araştırmalar: O. I. Smirnova, “Arheologičeskie razvedki v Uşruşāna v 1950 g”, *MLA*, 37.

³² Frumkin, s. 76.

³³ Bk. not 28-29.

Penc'in eski devir resimlerden biri (lev. III a), stilistik ve ikonografik bakımdan M. VI-VII. yüzyıllarda Batı Türk merkezi Kara-şehir ya-
nındaki Şorcuk³⁴ daki M. VIII. yüzyıldan kaldığı sanılan (Türgiş devri) ve Sogd harfleri ile türkçe ibâreler taşıyan eserlere benzer. Dörtte-üç vec-
hede görülen şahıslar, Türk sanatına öz grafik üslûp ve kuvvetli hatlar
ile çizilmiştir. Erken Penc ile Şorcuk'daki ilk Türk resimleri arasında
başka benzerlikler de sayılabilir: resimler, portre hissini uyandıran rea-
list bir üslûpdadır. Şahıslar Doğu Türkleri gibi Mongoloid görünüşte,
onların duruşunda ve kıyâfetlerindedir. Dik ve vakur duruşlu bu şahıslar,
bazen hürmet ifâdesi olarak *Ķutadġu-bilig*³⁵ tabiri ile "kol kavuştur-
muş" ve ellerini uzun yenleri içinde saklamıştır. Erkeklerin kıyâfeti
boyuna kadar kapalı ve çizmeli olan ayakları örtmeyecek derecede yarı
uzun bir entaridir. M. 734'de ölen Gök-Türk kaġanı Bilge Ķaġan da böy-
le bir entari giymişti (lev. V b). Aynı entari M. VIII yüzyıl Penc resim-
lerinde muhtemelen Ħalaç beylerinin tasvîrlerinde görülür (lev. Va,
VI c).

Erken Penc resminde (Lev. II a) "kol kavuşturan" erkeġin kuşaġı
da Şorcuk'ta (Lev. II b) ve Türk eserlerinde görülen Türk kuşaġıdır³⁶,
kayıştandır ve madenî kısımlarla süslüdür, kuşaġa asılı kayış parça-
larına muhtelif küçük şahsî eşya takılıdır. Erken Penc resmindeki er-
kek ise Çin tarzında, fakat Türklerce de kullanılan (bir Ħalaç sikkesin-
deki hükümdâr tasvîrinde de (lev. I b) görülen) ve M. VIII-XII. yüzyıla ait
bir Uygur resmindeki efsânevî demircinin (lev. III d) giydiġi yumuşak
kumaştan, kurdeleler ile baġlı bir başlık giymiştir. Bu başlığın kafa
tasında aldıġı şekilden, altında gizli uzun saçın tek (lev. I b) veya
çift (lev. III d, a) olabilen topuz şeklinde toplandıġı fark edilir.

³⁴ Bk. not 28-29. Şorcuk'un bulunduġu Ķara-şehir mıntıkası "dâimâ Batı Türklerin
elinde idi": Chavannes, *Documents*, s. 287, n. 2. Muhtelif Batı Türk kaġanları Ķara-şeh-
hir'de ordu kurdu: *ibid.*, s. 28, 30, 195. Şorcukdaki Batı Türk eserleri: Le Coq, *Buddh.*
Spatantike, c. V, lev. 5, c. VIII, lev. 25. Sogd harflerile türkçe ibâreli kitâbeler olan
Ming-öy XIII-XVIII, Aurel Stein'a göre (*Serindia*) en eski Uygur eserleridir. Le Coq,
Buddh. Spatantike, c. VII, lev. 26, 26 a, 27 deki eserler de bunlara mümâsildir. Bunla-
rın Uygur eseri sanılması Sogdak yazısının kullanıldıġındandır. Halbuki Türgişler Sog-
dak yazısını belki Uygurlardan evvel kullandı (bk. not 11) ve M. VIII. yüzyıldan sanı-
lan bu eserler Orta Asyada Türgiş devrine (658-766) âid de olabilir, Şorcuk'da *Stilart*
3 erken Türk üslûbudur: Grünwedel, "Ergebnisse".

³⁵ Yūsuf Ħāş Ħācib, beyt 766. Gök Türk, Uygur bey ve hatunları tasvîrlerinde
"kol kavuşturup" ellerini gizliyenler çok görülür. Bak. *Inscriptions*, lev. 17 ve Le Coq,
Chotscho, lev. 30, 38.

³⁶ Bu tarz kuşaklar Gök-Türk ve Uygur kıyâfetlerinin husûsiyetleridir. Bk. not 35 de
verilen kaynaklar. Bu kuşaklar, Şorcuk Türk resimlerinde de gözükür (Grünwedel, *Kul-
tstaetten*, res. 464).

Gerek Şorcuk'ta (lev. III b) gerek Penc'de (lev. III a) kadınların saçları örgülü değildir ve kafa tası üzerine bir topuz hâlinde toplanmıştır. Kurdeleler ve firketeler ile süslüdür³⁷. Penc'de bulunan eski resimdeki kadın kıyâfetleri (lev. III a, IV a) M. VI - VIII. yüzyıllarda Batı-Türk ve Türgiş idaresindeki Orta Asya bölgelerinin modasına işâret eder. Bu tarzda göğüs altından kuşaklı ve göğüsleri meydana çıkaran elbiseler, M. VI-VIII. yüzyıllarda Batı-Türk ve Türgiş devrinde Kuça³⁸ 'da Şorcuk'ta, Türgiş başkenti Suy-âb yanında Ak-beşim³⁹ (lev. III c) mabude veya hatun tasvirlerinde gözüktür. M. VI. yüzyıl sonu -VII. yüzyıl başı yâni Gök-Türk İmparatorluğunun daha Çine gâlip geldiği ve sonra Tun-huang'ın Gök-Türk Kağan neslinden valiler⁴⁰ idaresinde olduğu bir devirden, bir Tun-huang resminde görülen kadın musikişinas ve rakkase tasviri ise (lev. IV b) Penc duvarlarındaki eski resimlerden birine (lev. IV a) adetâ model teşkil etmiş sanılacak kadar benzer. Tun-huang resmi, Çin üslûbunda olmakla beraber, katıksız Çin kültürüne işâret etmez, çünkü Çine musikişinaslar bilhassa Orta Asya'dan gelmişti. Bu arada proto-Türk Hun beyi Tsü-k'ü Meng-sün⁴¹ (M. 367-433) ün mehterhânesinin muhârebede Çinlilerce alınması ve Doğu Türk Kağanı Mu-han'ın kızının M. 568'de Çine gelin giderken götürdüğü Orta Asya ve Doğu Türk makamları icrâ eden hey'etler hakkında rivâyetler Çin tarihlerinde yer alır⁴². Hattâ belki aynı devirden olan

³⁷ Bk. mûmâsil Uygur hatun tasvirleri: Le Coq, *Chotscho*. lev. 30.

³⁸ Grünwedel, *Kultstaetten*, res. 415. Bu resimde Türkler gibi, matem işâreti olarak yüzünü kesen kimseler arasında kadın kıyâfeti. A. von Gabain, *Chotscho*, res. 5 bu âdetin Türklerle âit olduğunu kayd eder, fakat bu resmi Türk addetmez. Bk. Chavannes, *Documents*, s. 240 (M. 576'da Tardu Kağan ordusunda matem tutanların hepsi yüzlerini kesmişti.)

³⁹ Bk. Kısılasov, ve E. Esin Ak-Beşim.

⁴⁰ Çin fagfûru Yang-Ti'nin tahta çıkışını (M. 604) müteâkip, Tölös Türkleri Şimal-Batı Kansu'ya göç etti: Franke, *Geschichte*, c. II, s. 332. Kansu M. 618 etrâfında Gök-Türk kağan soyundan beylerin idâresinde idi ve bunlar ekserî sonradan kağan oluyordu: Chavannes, *Documents*, s. 22 (K'iu-te Şad), s. 39 (Ni-she). M. 632'de Tölös'ler, beyleri "K'i-pi Holi" idâresinde Kansuya yerleşti: *ibid.*, s. 88. M. 690-705'de üç Uygur boyu "K'i-pi", "Hse-kie" ve "Kun" kendi beyleri idâresinde Kansuya yerleşti: Liu Mau-Tsai, *Ost-Türken*, not 1776. M. 715'de Uygurlar Kansuyu almış ve Çinlilere Türkistan yolunu kapamıştı: Franke, *Geschichte*, c. II, s. 441. M. 676'da Batı Türkleri ve Tibetliler Kansu'nun bazı kısımlarını aldılar: *ibid.*, c. II s. 347. M. 705-708'da Kül Tigin Tun-huang'ı almağa teşebbüs ediyordu: Chavannes, *Documents*, s. 180-181 (n), 289 (n). Kansu Uygur devletleri: Pinks s. 60-79:

⁴¹ Esin, "Mêng-sün" (Franke, *Geschichte* ve *Tempelinschrift*'de Tsü-k'ü (Chü-ch'ü) Hunları ve Mêng-sün hakkında verilen bilgi ve Soper'in bu boyun sanatı hakkındaki araştırmalarına atfen).

⁴² Liu Mau-Tsai, *Kutscha*, s. 303, not 732. *İd. Ost-Türken*, s. 466-67.

ve bir hatunun musikişinasları ile ilerlediğini gösteren Tun-huang resmi bu pek meşhûr olay ile ilgili idi.

Penc'de hükümdar veya bey meskeni gibi gözükten Mesken VI'nın 1 numaralı odasında (lev. II a) mevcut duvar resimlerinin altından daha eski bir resim de çıkmıştır (lev. VI a). Bu resimdeki kağrı tasviri de Türk kültürü ile ilgilidir. Belenitzkiy⁴³ Sogd'a kağrı ve diğer arabaların Argu ilinden ve Türkler yolu ile geldiğine dikkati çeker. Belenitzkiy şu iki husûsa da işâret eder: ⁴⁴ M. 568'da Sogd'da Bizans Elçisi Zemarchos Türklere rastlamıştı. Bundan sonra Kuça şimâlinde Ak-tag'da İstemi Kağanı ziyâret eden Zemarchos, Kağanı otağında, altından yapılı iki tekerlekli kağrı şeklinde ve icâbında bir atın çekebileceği bir taht üstünde buldu. Penc resminde de, bir atın çektiği iki tekerlekli, örülmüş hasır ile üstü örtülü arabada, bir şahıs bağdaş kurmuştur (lev. VI a). Bu tarz hükümdâr kağrıları proto-Türk Chou ve Tabgaçlardan beri devam edegelmişti ⁴⁵. Tolstov'a ⁴⁶ göre H'arezm olan K'ang-ki ilinin M. Ö. II. yüzyıldan beri Çin telaffuzu ile adının, Kağrı Türkleri ile ilgili olduğunu kayd etmiştik.

Penc'de bulunan erken resimler (lev. II a, II b) Çinliden Türklere veya proto-Türklerden Çinlilere geçen tesirleri aks ettirmekle beraber, kol kavuşturmak, Türk kuşağı, Orta Asya kadın elbiseleri gibi Çinli olmıyan, fakat Türk olan bir kültürün tezâhürüdür. Bu erken resimler Batı-Türk (M. 581-658) ve bilhassa Türgiş devri (M. 658-766) kültürü ile ilgili görünmektedirler. Belki Penc'de bulunan eski resimler aşağıda adları kayd olacak Halaç hükümdarlarının ilki veya ikincisi zamânına tesadüf etmekte idi. Türk sanatkarlarının eserleri de olabilirler.

Smirnova, Tabari'den, Penc sikkelerinden ve Penc Halaç beylerinden Divâştîç'in⁴⁷ Fergana Türk Meliklerinin⁴⁸ Kasan'daki (Muğ Dağı) kalesinde bulunan evrakından istihrac ettiği neticelere dayanarak M.

⁴³ Belenitzkiy, "Rezullatı", s. 145.

⁴⁴ Chavannes, *Documents*, s. 235, 237.

⁴⁵ Chou'lar proto-Türktü: Eberhard, *Çin*, s. 33. Chou arabası: E. Biot, *Le Tchéou-Li* (Paris 1852), c. II, s. 249. Tabgaçlar (çince: T'oba) proto-Türktü ve hükümdâr 5 katlı 4 tekerlekli 200-300 kişinin çektiği arabada giderdi: W. Eberhard, *Das Toba-Reich Nord Chinas* (Leiden 1949) s. 7, 362, 358.

⁴⁶ Tolstov, *Po deltam...*, s. 275.

⁴⁷ Bk. not 50.

⁴⁸ Türk beyleri M. 626'dan evvel Ferğananın bir kısmına ve daha sonra hepsine hâkim oldu ve M. 726'da Ferğana Türk hükümdarı Arslan Tarhan idi: Chavannes, *Documents*, s. 77, 148, 188 ve Barthold, "Farghana", *El* (Leiden 1927). Tabari, c. II, s. 1506, "Anâcur al-Turki" nin (Anâcur, Abâcur, Abâcur, Ya'kûbî târihinde B. I. kacur) babası Bilâza (veya Nilân) Ferğana hükümdarı olduğunu söyler, Huei-Ch'ao'ya göre (Fuchs, s. 452), M. 726 etrafında "Ferğana nehrinin şimâli (Kasan şehri olacak) Gök-Türk soyundan

VII-VIII. yüzyılda Penc'de hüküm süren ve sikke basan üç bey ve iki Hatunun Halaç olduğunu tesbit etti. Penc'in Halaç hükümdarlarını şöyle sıralamaktadır :⁴⁹

- 1- Amogyan, (lakab: Pncy MR'Yn) (M. VII. yüzyılın ilk yarısı) (damga : lev. I e).
- 2- Çakın-çur (diğer ismi Bidian?) (lakab: βxtyk veya Kştyk? MLK' pncy MR'Y) (M. VII. sonu M. VIII. yüzyılın ilk yılları (damga: lev. I f).
- 3- veya 5- Adsız "Hatun" (lakab: Hatun pencg δβ'mpnh (M. 706'dan evvel veya 722'den sonra) (damga: lev. I g).
- 3- veya 4- Dīvāstic (Tabarî'de Dīvāšnīc veya "muarreb" Dīvāšnī) (diğer adı Bidian?) (lakab: sywδy'nk MLK' Sm'. rknδvç MR'Y) (06 veya 720-722) (damga: lev. I h).
- 5- Adsız "Hatun" (Hatun, pncy ..δ pnpnwh) (M. 722 den sonra) (damga: lev. I i).

Bunlardan Dīvāstic'in, Dīvāšnīç veya, Tabarî⁵⁰ tabiri ile, "arapça-laşmış şekli ile" Dīvāšnī adı altında Tabarî târihi H. 103-104/M. 720-722 yılları bahsinde adı geçer. Buncikaş, Pancikaş ehli ile ve "Halaç" ile birlikte hareket eden Dīvāšnīç hakkında şöyle denir:

bir hükümdar elinde ve cenûbu Arablar idâresinde idi. (Ahsiket olacak). Narşahî, s. 59 : H. 166/M. 782'de Ferğana Türklerine karşı savaş oldu". Kasan (Muğ Dağı) ve Ahsiket : Bernştam. *MIA* 26, s. 234, 236, 247. Muğ Dağında, "runik" türkçe vesika : Bernştam, "Drevneturskiy". Kuba'da Türk devri Buddhist mabed ve "balbal" gibi heykeller : Puğaçenkova-Rempel (1965) s. 244. Ferğana Türk "İhşid" leri soyundan Abu Bakr Muhammad b. Abî Muhammad Toğuc b. Yel-Tigin b. Fūrān b. Fūrî b. Hakaş M. 935'de Mısırda sülâle kurdu : İbn Hallikān.

⁴⁹ Smirnova, *Pencikent*, s. 15-17, 31 (n. 93), 32-33 (n. 97).

⁵⁰ Tabarî, c. II, s. 1275, H. 96/M. 703 yılında, Kuşaibah'nın Kaşgar seferi münâsebeti ile "Mulūk al-Türk" ile muhârebeler bahsinde "Kar z.n.k." veya "Kar z.n.c." veya "Kaz. r.n.c" adı geçer : « افر من ملوك الترتك : « العين مقتل كازرنك

« و خرج كازرنج و كشين و يبارك و ثابت و ثابت باهل اشتيخن فارتحل كازرنج باهل قى و ابار بن ماخون و ثابت باهل اشتيخن . ارتحل اهل يبارك و اهل سيسكت بالف رجل عليهم مناطق الذهب مع دهقين بزماجن . فارتحل الديواشنى باهل نجيكت و لحق كازرنج و اهل السند نجده .

Bu metinde Kar. z. n. c belki bir nisbet lakabıdır, yanî Tabarî'nin evvelki kaydından bir "Türk Meliki" olduğunu bildiğimiz bu isimdeki şahıs Kar z. n. c adlı yerin beyidir (Kar z. n. c. Sogd'da bir yerdir: Smirnova, *Pencikent*, not 93). Sogd'da bir diğer yer olan (Smirnova, *Pencikent*, not 93) İstihan ile "Halaç ve Kay ehli" (Türk boyu?: bk. *Hüdud*, index) ile ilgilidir fakat "Buncikaş ehli" (bu adda şehirler : not 34) ile birlikte olan Semerkand dihkāni Dīvāšnī'den başkadır, mâdemki birbirlerine Hocendde iltihâk ederler. Dīvāstic'in Ferğane Türk hükümdarları kalesi Kasan'da (Muğ Dağı) (bk. not.

“Ve Dīvāšnī (ile) (Halañç” Hocend kalesinde muhakkak ki battılar. Ve işte onlar mahv ve helâk oldular”. (Tabarî, c. II, s. 1446).

H. 704/M. 722 olayları bahsinde Tabarî şunu da nakl eder: “Semerkand dîhkanı” olarak da bahsi geçen Dīvāšnī, Sa’id b. Amrū Al-Haraşi ile kanlı muhârebeler esnasında, Küm adında bir kalenin muhâ-sarasında, bir gece öldürülmüş ve ölüsü *nāvs*’a (Sogdak usûlünde kemiklerin muhâfaza olduğu türbe) üzerinde çarımha gerilmişti. Dīvāş-tiç adının Hind kültürü tesîrlerine işâret ettiğini göreceğiz.

Dīvāştîç ve Fergana Türkleri ile Araplara karşı M. 721-722’de savaştan ve yine “Halañç” ile ilgili bir diğer “Türk Meliği, Sogd’da, Kaz. r. n. c. ilinin beyi, daha az vâzih bir çehre ile târih sahifelerinde kalmaktadır ⁵¹.

Yukarıda bahs edilen ilk iki erken resim (lev. III a, IV a) tarzı ve onların ifade ettiği Doğu ve Şimal Türk kültürü unsurları, bazen daha sonra da Penc’de canlı kalmıştır. Çok odalı ve duvar resimleri ile süslü bir saray olan Külliye VI’nın 26. meskeninde bir mabude resmi (lev. IV c) M. VIII-XII. yüzyıllarda Uygur sanatının Hâritî veya Kshitigarba ikonografisini hatırlatır (lev. IV d). Şölen sahneleri (lev. VI b) ile beraber olan mabude resmi (lev. IV c) her halde ölüm timsâli Kshitigarba’dan ziyâde, bolluk mabudunun eşi ve çocukların hâmisî Haritî olsa gerek. Uygur sanatında da başında aynı şekilde örtü ile tasvîr edilen Hâritî, Türk mitolojisinde sonradan Al-basdı şeklinde tezâhür etti ⁵². Penc mabudesinin ay gibi yüzü, parlak benzi, düz ve hafif Mongoloid göz kapakları, Uygur güzellik mefkûresini aks ettirir:

“Körklüg yaruq, yaltruk öz” (Arat, 3/11).

“Mengizi ay tengri tilgeninden sevgilerek, közi қаpağı түp-түз” (*Uigurica* IV B, satır 47). Penc resminin tekniği de Türk eserleri gibi grafik üslûptadır. Uygur sanatında mûnis çehrelere mahsus şekilde, açık, sepia boya ile çizilmiştir (haşın sîmâlar kara ile çizilirdi). Penc mabudesi bir Türk ressamının eseri olabilir.

Penc mabudesinin kıyâfeti (lev. IV c) erken Penc resimlerindeki (lev. III a.) kadın elbiselerine benzer ve göğüs altından kuşaklıdır.

48) bulunan evrâkı: Belenitzkiy, “Obşçie rezultati...” Gök-Türk harfleri ile mektup (at mevzuu hakkında): Bernştam, “Drevneturskiy..”. Sogdea evrak: V. A. Livşitz, *Sovietskaya Etnografiya* 1960/2’de, *Vestnik drevney istorii* 1960/2, *Problemi Vostokovenediya* 1960/6’da makaleleri. Aynı mevzû: Altheim, c. II, s. 116-122.

⁵¹ Bk. not 50.

⁵² *Skul’ptura*, s. 21-22, lev. XX. Hâritî’nin Uygur san’atında resmi: Le Coq, *Choşcho*, lev. 40b. Hâritî ve Al-basdı: E. Benveniste, “Le dieu Ohrmuzd et le démon Al-basdi”, *JA*, c. 248/1, s. 65-72 (Paris 1960)

Fakat eski Penc resmindeki kadın musikişinasların tasvirleri ve Tunhuang'daki gibi (lev. IV a, b) göğüsleri gizlidir ve elbise boyuna kadar kapalıdır.

Penc mabudesi, Doğu ve Batı Türkistan resimlerinde görüldüğü şekilde, iki ellerinde ay ve güneş "tilgen"lerini tutar ve tasvirin omuzlarında alevler parlar.

Penc mabudesi hakikaten Hâriti'yi temsil ediyorsa, Belenitzkiy'nin Penc hükümdârlarının Buddhist olduğu hakkındaki nazariyesi teyid edilmektedir. Belenitzkiy⁵³ bu fikre delil olarak şuna işâret etti. M. 630 etrafında Hsüan-tsang Semerkand'a geldiği zaman, Buddhist râhibler halkın gadrına uğramakta, fakat hükümdârın da himâyesinde bulunmakta idi. Penc eserlerinin yapıldığı devirde Doğu ve Şimal Türklerinde Buddhist medeniyeti kurulmuş olduğu için⁵⁴, Penc'deki Halaçların Buddhist olması hatıra gelir. Amu-derya cenûbundaki Halaçların da Buddhist muhitinde olduğu aşağıda anlatılacaktır. Belenitzkiy, V. İran Kongresinde, Penc'de yeni bulunmuş ve neşr olmamış eserler arasında, *jalebha* (fil-ejder) e binmiş *dâkini*'yi hatırlatan tasvirler göstermişti. Bunlar belki Buddhism ile Brahmanism karışığı Tantrik mezheblerin Penc'de mevcûdiyetine işâret edebilir. Uygur devri M. VIII-XII yüzyılda Bezeklik mabedlerinde de, ayrı üslûpta olmakla beraber, mümâsil tasvirler vardır⁵⁵.

Bir diğer Penc resminde, (lev. VI c, d) Amu-derya cenûbundaki Halaç muhitinde aynı devirde giyilen (lev. XIII, XV a,b) Gök-Türk (lev. VI a) ve Batı Türk (lev. VI b) kıyâfeti giymiş şahıslar görülür. Çehreleri hafif Mongoliddir. Saçları Zü al-Çarnain'in Halaçlarda da müşâhede ettiği Türk tarzında uzun olan bir bey ve bir çocuk (oğlu?) (lev. VI c, d) tütsü tutmak ve ibâdet etmektedir. İbâdet ettikleri ve resmimize derc olmıyan şahıs ise çıplak ve kaplan postuna sarılmış bir devdir. Bu devin Şiva olduğu sanılmaktadır. Böylece belki Amu-derya cenûbundaki Halaç muhiti yolu ile Penc'e Hind tesirleri gel-

⁵³ Belenitzkiy, "O nokotorih syujetaş.....", s. 61. Belenitzkiy'nin Buddhist kültürüne bağladığı Penc resminde zar oyunu gözükür ve Belenitzkiy Tabari'de Türk hakanının zar oynadığına işâret eder. Aynı devirde "Türk erkekleri zar oyunu oynar" denir: Liu Mau-Tsai, s. 42.

⁵⁴ Turfanda Buddhist Türk medeniyeti: Le Coq, *Chotscho*, lev VIII. (M. VII. yüzyıl sonu veya VIII. başı), XLV (Doğu Türkistanda M. VII. yüzyıl sonu veya VIII. başında Türk Buddhist eserleri). Argu'da Buddhist eserler: yukarıda not 18. Proto-Türk Tsü-k'üler (bk. Esin, "Mêng-sun) Gök-Türk kaganları" "Mu-han" (M. 553-572 ve "T'opo" (M. 572-580) ile Batı Türk kaganı "T'ung" Yabğu (M. 612-630) Buddhist idi: Liu Mau-Tsai, s. 36-38, 43 ve Chavannes, *Documents*, s. 192-193.

⁵⁵ Le Coq, *Chotscho*, lev. 34.

mişti. Fakat belki de kaplan postuna sarılmış dev, efsânevî Türk kahramanı Tunga (Kaplan) idi. Arapların ve İranlıların Frāsīāb, Afrāsīāb adını verdiği Tunganın, M. X. yüzyılda Türklerin hürmet ettiği bir şahsiyet olduğunu ve menkıbelerinin Penc'de belki anıldığını aşağıda göreceğiz. Filhakika Tunganın hakan olarak tasvîr edilmiş olması gerekirdi. Çıplak şahsın daha ziyâde Şiva olması mümkündür.

Şivayı tütsülleyen bey ve oğlunun resminde (lev. VI c, d) müşâhede edildiği gibi, M. VII-VIII yüzyıldan diğer Penc eserlerinde stilistik veya ikonografik Türk husûsiyetleri göze çarpar. Bu eserlerde bazen teknik, grafik (lev. V a). Yahut Türk tipi, çekik gözler, sarkık bıyıklar ile temâyüz eder (lev. VI a). Halaçlarda Zū al-Ķarna'in fark ettiği Türk usûlünde uzun saçlı veya zülüflü erkekler görülür (lev. VIII a). Kadınların saçları (lev. VI a) Türkmen kızları gibi, bir çok örgülere ayrılmıştır. Bey ve hatunların sivri tepeli tolgaları (lev. V a) hâlâ Türkmen kızlarının gelinlik tepeliğidir. Esâsen bu cins tolgalar Penc resimlerinde alpların başında görüldüğü gibi bütün Türk âleminde yaygındı⁵⁶. (lev. VI b) ve bazen sivri migferin tepesindeki tüylüğe tüy takılırdı. Penc eserlerindeki alp tasvîrlerinde temâyüz eden küçük deri veyâ maden parçalarının birbirine dikilmesinden müteşekkil cebeler (lev. VI e) aynı devirde Türk illerinde yapılan sanat eserlerinde tekerrür eder.

Işık ve gölge tezadı ile hacim tesîri veren Hellenistik tekniğe nisbeten D'yakonov Penc eserlerinden birini (lev. V a) "resim değil, boyalı bir grafik" (s. 183) saymaktadır. Söz konusu "boyalı grafik" çok odalı Külliye III'ün 17. meskeninde bulunmuştur. Kırmızı duvar üzerine, şekilleri ak renkte bırakılıp koyu hatlar ile çizilmiş bugünkü Türkmen kızlarına benzeyen bir hatun ile bir bey tasvîr edilmiştir. Beyin at koşumundaki "kün-ay" (güneş-ay) piktogramı, bu çiftin bir bey ve hatun olduğunu gösterir. İran illerinde olduğu gibi, Türklerde de "kün-ay" hükümdarlık işareti idi:

"Örüglük kerek begke toğsa kün-ay" (Yūsuf Hāş Hācib, beyt 325).

Penc resimlerindeki atlı beye benzeyen fakat başında tolga değil tac ve iki kanat bulunan profilden portrelere de rastlanır ve bunlar Penc Beylerinden biri sanılır (lev. VI a). Bu hükümdar resimlerindeki tac, dört-köşe kesintili Sāsānī tâcından ziyâde Türk Buddhist resimlerindeki çeşitli *bodhisattva* tacına benzer⁵⁷. Çift kanat ise Sāsānī taçları üslûbundadır. Kāşğari'den⁵⁸ öğrendiğimiz gibi Türklerde de kullanılırdı

⁵⁶ Esin, "Alp", I, II.

⁵⁷ Uygur *bodhisattva* tâcı şekilleri: Le Coq, *Chotscho*, Lev. 21.

⁵⁸ Kāşğari, varak 68-69 (*Canāḥāin*).

ve hem öne hem arkaya aynı mahâretle ok atan bir alpin alâmeti idi. Uygur san'atında çifte kanad (lev. VI b) Penc'deki tasvirlere (VI a) benzermez.

Çok odalı bir saray sanılan Külliye VI'nın 1 numaralı meskeninin batı ve kuzey duvarlarını kaplayan bir resim tematik bakımdan Oğuz kültür târihini ilgilendirir. Muhtemelen bu resimde Oğuz-nâmelerin ve Yazıcı-zâdenin anlattığı şölen görülmektedir. 'Alâuddin Keykubâd ve beyleri gibi, ellerinde birer "tolu" ⁵⁹ (kadeh) tutan, "günlük" ⁶⁰ (Oğuz-nâmelerde şeref şemsiyesi) altında bağdaş kurmuş Halaç beyleri, Yazıcı-zâdenin şu beyitlerini hatıra getirir:

"Önlerinde muçlar turmak gerek
Kımız ve kumran da bu tertib ile
Ağa ve ini arasında içile
Manşab ve beylik dahî bu resm ile"

(Yazıcı-zâde, s. 205).

Hükümdarın solunda, yine Oğuz öngünlerinden olabilecek efsânevi kuş resmi gözüktür, (Oğuz boylarının öngünleri muhtelif kuşlar idi) ⁶¹.

"İdişçi" (sâki) ⁶², Türk usûlünde ⁶³ diz çökerek "tolu" uzatmaktadır. "Şölen" ⁶⁴ de Oğuz beyleri avlanan hayvanın etrafına oturur, mensup oldukları boyun da timsâli olan "süngük" (kemik, hayvanın vücûdundan parça) kendilerine ikrâm edilirdi. Buna mümâsil bir Batı Türk merâsimi de Hsüan-tsang'a göre M. 630 etrafında T'ung Yabğunun şöleninde musiki de çalınmasıdır ⁶⁵. Nitekim şölen sahneleri tasvîr eden Penc Mâbed I resimlerinde de musikişinaslar görünür ⁶⁶.

Oğuzlarda "şölen", Kaşgari'nin ⁶⁷ "aşatma" dediği ve "Hakanlı Türklerinde Hunların ve büyüklerin yemeği" diye tavsîf ettiği bu toyun sadâkat andı içmek ve mansab vermek ile ilgisi ve kadîm devirde belki hükümdar ve ateş ibâdeti mânâsı olduğu bilinir ⁶⁸. Bu tarz merâsimler proto-Türk (Chou, Hun) milletlerde olduğu gibi bütün Türk milletlerinde (bugünkü Altaylılara kadar ⁶⁹) vardır, fakat başka Asya

⁵⁹ Yazıcı-zâde, s. 205.

⁶⁰ Ergin, index.

⁶¹ Uzunçarşılı, c. I, s. 129.

⁶² Yūsuf Hâş Hâcib, b. 2913.

⁶³ Esin, "And" s. 239.

⁶⁴ Bk. not 61.

⁶⁵ Julien, *La vie...*, s. 55-57.

⁶⁶ Belenitzkiy, "O nekotorih syujetah...", s. 61.

⁶⁷ Kaşgari, c. I, s. 210, c. III, s. 253.

⁶⁸ Esin, "And".

⁶⁹ *Ibid.* Chou'lar Türk idi: Eberhard, *Çin*, s. 33.

milletlerinde de Çinde (belki Chou'lardan alınma), Hindu ve İranlılarda (*soma, haoma* merâsimleri) mevcûd idi. Kuşanlıların Burkan dininden evvelki inançlarına delâlet eden Surh-Kotal Kanışka kitabesini okuyan ve bu arada Chou'lardan kalma "ting-li ku-t'u shan-yü" (tenri oğlu şan-yü:/hükümdar lakabı) gibi bir Hun kültür unsuruna işâret eden Humbach⁷⁰ Kanışka yazısındaki kral ibâdeti, ateş ve içki merasimlerinin Mihthra dîni ile de ilgili olduğunu sanır.

Penc'de Mabed I'i (lev. II a, b) Surh-Kotal Mabedine benzeten Belenitzkiy'de⁷¹ ortadaki ocağa ve ateş ibâdetine işâret eder. Mabed I'de dîni manâda, ocak etrafında bir şölen sahnesi resm edilmiş olup⁷¹ (lev. VI c). Penc'deki Mabed I'in dîni vechesi Türk "şölen" ve "aşatma" merasimlerine yeni bir ışık tutmaktadır.

Yakubovskiy ve Belenitzkiy'in⁷² Penc resimleri hakkındaki tahmînleri arasında Türklük bakımından dikkati çeken bir fikir de bu resimlerin M. XI. yüzyıl Türk (Kâşgarî, Yûsuf Hâş Hâcib) ve İrânî (Firdevsî, Bîrûnî) edebiyâtında pek canlı olarak anılan Turan-İran destanları ile ilgili olmasıdır. Destan menkıbelerinin aslı ne olursa olsun, Mes'ûdî'den öğrendiğimize göre, asgari M. 943'den beri, Türkler ve bu arada bilhassa Hakanlı Türk sülâlesi, kendilerini Turan ve Türk Hakanı Tunganın (arapça, farsça Afrâsîâb)'ın ahfâdı biliyorlardı⁷³. Merhûm Prof. Togan Penc resimlerinin Turan-İran destanları tasvîr edebileceği fikrine iştirâk ediyor fakat Türk hükümdarlarının bulunduğu Penc'de baş kahramanın İranlı Siyävüş veya Rustem değil, Tunga-Afrâsîâb olacağını sanıyordu. Penc resimlerinin baş kahramanları kim olursa olsun, ikonografinin Türkler ile ilgisine muhtelif müellifler işâret edegelmiştir.

Penc eserlerinden İran-Turan destanları ile ilgili sayılanlardan biri Mabed II'de bulunan ve böylece dîni vechesi olabilen bir resim, Siyävüş için her yıl Buhara'da tutulan matemî veya Tunga-Afrâsîâb'ın destanında geçen ve Kâşgarî'nin bazı kısımlarını tekrar ettiği mersiye-yi hatırlatır:

⁷⁰ H. Humbach, *Die Kanışka Inschrift von Surkh-Kotal* (Wiesbaden 1960) s. 22. Bu lakap proto-Türk (Eberhard, Çin, s. 33) Chou'lardan kaldı; de Groot, s. 54.

⁷¹ Belenitzkiy "Obşçie rezultati...", s. 111-112.

⁷² *Jivopiš*, lev. VII. Belenitzkiy, "Shâh-nâma", *Id.*, "Voprosi ideologii..." s. 78.

⁷³ Mes'ûdî, *Murûc*, c. I, s. 132.

« التركك و انواعهم ... الخرجيه (الخرجيه) و هم اهل بلاد فرغانه و الشاش و ما بلى
ذلك الصقع و فيهم كان الملك و فيهم خاقان الخواقين و من هولاء الخواقيف كان افراسياب
التركي ، الناب على بلاد فارس و منهم سابه (شابه) »

(Şabah M. VI. yüzyılda yaşadığı sanılan Türk hakanıdır : Chavannes, *Documents*, s. 242-243).

Alp Er Tunga öldimü?
İsiz ajun ıaldımu?
Ödlek öcin aldımü?
İmdi yürek yırtulur”

(Kâşgarî, c. I, s. 41.)

Penc, resimleri devrinde Türk “yuğ” (matem) merâsimini, “Tunga Tigin” ve başka bir yuğ münâsebeti ile, Bilge Kağan (M. 716-734) anlatmaktadır ⁷⁴.

“Lazgın yıl (M. 723 ?) beşinç ay yiti otuzka yuğ ertürtim. Bukağ Tutuk mana, Lisün Tay Sengün (ile), beş yüz eren kelti. Koçuluk..... altun, kümüş kergeksiz kelürti. Yug yıparıg kelürip tike birti, çinden ıgaç kelürip öz yar..... Bunça budun saçın kılkağın..... biçti... Edgü özlük atın, kara kisin, kök teyenin, sansız kelürip çop çoti”. (Orkun, *Yazıtlar*, c. I, s. 70).

Bu metin yuğ merâsiminde elçilerin toplandığını ve milletlerin altın, gümüş, at, sandal ağacı, kokuluk, kürk, hediye getirdiğini, meşale yakıldığını, matem tutanların saçlarını yolup kulaklarını kestiklerini anlatmaktadır.

Çin elçisi Wang-King, M. 572’de Mu-hân’ın yuğunda ve Bizans elçisi Valentinus M. 576’da İstemi Kağanın “yuğ” u esnâsında matem işâreti olarak Türklerin kulak ve yüzlerini kestiklerini görmüşlerdi ⁷⁵.

Söz konusu Penc resmi (lev. VIII) münâsebetile, Belenitzkiy ⁷⁶ Tabarî’den iki kıssayı da hatırlatır. H. 110/M. 728’de Türk beyi Baz(r) g. rı ve H. 121/M. 738’de Türğiş Kağanı Qur-Sul (bu Çin târihlerindeki Sarı Türğiş kağanıdır)⁷⁷ ölünce, Türkler ağlarken aynı tarzda kulak ve yüzlerini keserek matem tutmuştu. Kağanın ölümünde ise “bir yapı getirip onu yakmışlardı.”

Sogd ⁷⁸ matem usûlu ise, Çinlilerin tarifine göre, cesedin etlerini köpeklere yedirmek gibi Penc resminde gözükmiyen şekilde cereyân ededi. Demek ki Şogdda yapılmış bu eserde yerli adetler gözükmez. Fakat, Penc resmindeki (lev. VIII) matem sahnesinin Türk usûllerine aynen tetâbuk ettigini Belenitzkiy ⁷⁹ kayd eder. Bir “yıpar” (meşale) yakılmıştır. “Yapı” (kubbeli araba) getirilerek ölü içine konmuştur. Belki me-

⁷⁴ Orkun, *Yazıtlar*, 1/50, 62, 70.

⁷⁵ Chavannes, *Documents*, s. 240.

⁷⁶ Belenitzkiy, “Voprosı ideologii....”, s. 81-82. Tabarî, c. II, s. 1520, 1591.

⁷⁷ *Hudūd*, s. 303.

⁷⁸ Staviskiy-Bolşakov-Monçadskaya, s. 85-86.

⁷⁹ Bk. not 76.

şale ile “yapı” yakılacaktır. Mateme iştirâk edenler kulaklarını ve yüzlerini kesmekte, Türk usûlündeki uzun saçlarını yolmaktadırlar.

Eğer kubbe altında yatan ölü Siyāvūş ise, “yug” tutan baş şahsiyet, “Yuğ yıparığ tiken” (meşale yakan), diz çökmüş, meyûs ifâdeli, taçlı kadın gerek Kâşğarî, gerek Firdevsi'nin eserlerinde Tunga - Afrasiâb'ın kızı ve Siyāvūş'un karısı Kaz'dır ⁸⁰. (Kaz ⁸¹ Türklerde beylik ve kut timsâli idi). Kazvin'de (türkçe adı Kaz-oyunu) oynayan ve İla suyu (ili) kenarında kalesi olduğu için bu nehre adını veren Kaz'ın bu menkibelerini Kâşğarî'den öğrenmekteyiz ⁸².

Penc'de Mabed II'deki resmin bir husûsiyeti de ön planda, kulak ve yüzlerini kesen kimselerin iki ayrı renkte olmasıdır. Kimisi ak kimisi al derilidir. Yakubovskiy ⁸³, muhtemelen Türklerin ve Hazarların al-yüzlü olduğu hakkındaki Tabarî ⁸⁴ rivâyetine ve Penc resminde al derililerin Halaçlar ve diğer Türkler gibi uzun saçlı olduğuna dayanarak, bunların Türk olduğunu sanmakta idi. Burada başka bir imkân da vardır: Belh ve Zâbulistân (Gazne) Halaçlarının, iklim sebebinden renklerinin koyulaştığı hakkında bir rivâyet, M. 1200-20 arasında, Necib Bakrân'ın yazdığı *Cihân-nâme'de* yer alır ⁸⁵. Acaba Pencde Mabed II'deki resimde, ön planda kulak ve yüzlerini kesen beyaz kimseler Türkistanlı Türkler ve al-yüzlüler ise Amu-derya cenûbundaki Halaçlar mı idi? İslâmiyetten evvelki Türkistan resimlerinde umûmiyetle görülen, muhtelif şahıslar arasında renk farkı, irkî husûsiyetlere işâret edebileceği gibi *varna* (renk) adı verilen Hind, usûlünde sınıf farkını da hatıra getirir. Türklerde de mümâsil şekilde, hükümdara “örüng”, halk ve kullara “kara” denirdi ⁸⁶. Penc resminde en “örüng” kimseler Siyāvūş ve Kaz olabilecek şahıslardır (lev. VIII). *Qutadğu-bilig'de* gençler “erguvan gibi kızıl benizlidir” ⁸⁷.

Penc'deki “yuğ” sahnesini (lev. VIII) çok hatırlatan diğer iki resime de işâret edilebilir. Bunlardan biri (lev. IXa) Penc resmi ile hemzaman gibidir ve Oğuz ile Aral kıyılarına yakın Tok-kale'de bulunmuş bir kemik mahfazası üzerindedir. Tok-kale resminde de, mahfazanın tepesindeki “kün-ay” işâretinden hükümdâr olduğu anlaşılan, Türkler

⁸⁰ Kâşğarî, c. III, s. 149-151.

⁸¹ *Ibid.*, c. I, s. 104, c. II, s. 177.

⁸² Bk. Not 80.

⁸³ *Jivopis*, s. 112.

⁸⁴ Tabarî, c. I, s. 216, Farslılar değil, fakat Fars ve “Acem” melikleri de Türkler ve Hazerler gibi Yâfeş oğludur ve al yüzlüdür.

⁸⁵ *Hudūd*, s. 348 ve not 97,98.

⁸⁶ Yusuf Hâş Hâcib, beyt 2080: “Kara kul karası bolur, bey örüng”.

⁸⁷ *Ibid.*, beyt 6529: “erğuvan teg kızıl menğzim erdi”.

gibi uzun saçlı bir ölü yatmaktadır. Matem tutanlar saçlarını yolmakta fakat kulak kesen görülmemektedir. Diğer resim (lev. IX b) daha çok geç bir devreye âit, muhtemelen XIV. yüzyıldandır, fakat Afrāsīāb soyundan İlik Bugra Hanın (ölümü M. 992) “yuğ” unu tasvîr etmesi bakımından ilgi çeker. İlik Bugra Han, Penc resmindeki Siyâyüş olabilecek şahıs gibi, kubbeli araba içindedir. Filhakika ölümü sefer esnâsında yer almıştı.

Penc resimlerinde çok olan muşahhas astral tasvîrleri Mânî dîni ile ilgili görenler çoktur⁸⁸. Filhakika, Semerkandda Mânî tekkesi vardı⁸⁹. Kaşğari'ye göre, H. 166-M. 782 etrafında, türkçe adlı İnc-kend kalesine çekilen ve Çay-ardı beyleri dâhil olmak üzere pek çok Türk taraftarları bulunan “beyaz elbiseli zındık Muğanna'nın”⁹⁰ mezhebi Mânî dîni ile ilgili olabilirdi. Prof. von Gabain'in bana lutfen ifâde ettiği fikrine göre, Penc ikonografisinde, Mânî dîninin M. IX-XII yüzyıllar Uygur Türk muhîtindeki tasvîrlerinden⁹¹ tanınan ikonografisine benzer şekilde meselâ beyaz elbiseli râhibler, hiç gözükmemektedir. Penc resimleri yapıldığı M. VII-VIII. yüzyıllarda, parlaklık işâreti veya Uygur kaganlarında olduğu gibi “kün tenğri”⁹² alâmeti olarak, muhtelif mabudlara ve hükümdarlara astral hâleler verilmekte idi.

Penc resimlerinde Türklerle ilgili olabilecek stilistik, ikonografik veya tematik husûsiyetlerden misâller verdikten sonra şunu da ilâve etmek gerekir: Klasik devre Penc sanatı çok eklektiktir. Nitekim, Türklerin getirebileceği tesîrler arasında Çinden, Hindistandan bahsedildi. Yerli Sogd kültürü muhtelif vesileler ile kayd edildi. Fikrimizce Penc'in klasik devre resimlerinde İrani ve başka ırklardan sanatkârların da himmeti olsa gerek. Türk sanatının husûsiyetleri, grafik teknik, kuvvetli ve realist ifâde ve portreye gayet canlı temâyüldür. İran sanatı ise, Sasanî hükümdar tasvîrlerinde gördüğümüz gibi, güzelleştirmeğe meyl eder ve böylece çirkin sayılabilen şahsî husûsiyetleri fedâ ederek, hayalî ve yeknesak şahsiyetler tasvîr eder. Çin sanatkârı da bunu yapmakta ve üstelik gayr-i tabii şekilde ince ve uzun sahsılar tasvîr etmekte idi. (lev. IV b). Penc'de M. VIII. yüzyılda hüküm eden Halaç beylerinin böyle güzelleştirilmiş bir saray uslûbuna meclûb kaldıkları anlaşılmaktadır. Hepsî birbirine benzeyen, ince, uzun, zârif, süslü bey ve hatun tasvîrleri⁹³ Çinlileşmiş ve İranlılaşmış bir zevkin tezâhü-

⁸⁸ Belenitzkiy, “Voprosi ideologii...”, s. 47-48.

⁸⁹ *Hudūd*, s. 13.

⁹⁰ Narsahî, s. 9, 63 v.d.

⁹¹ Le Coq, *Chotscho*, lev. I-VI. (Türk Mânihâi eserleri).

⁹² Hamilton, s. 134-144. Esin, “Kün-ay”.

⁹³ *Skul'ptura*, lev. XIII, IX.

rü olsa gerek. Hükümdarın profil'den tasviri de Sāsānî geleneğindedir ve Türk sanatında pek görülmez. Bu inkişafın Dīvāstiç devrinde geliştiğine bir işâret vardır. Dīvāstiçin Fergana Türk Meliklerinin Kasan kalesinde evrâkı çıktığı ve muhtemelen Kasanı ele geçirdiği kayd edilmişti. Penc'de görülen ince belli, ellerini zarif ve yapmacıklı şekilde tutan atlı tasvirinin tahta üzerine resm edilmiş bir benzeri Kasanda bulundu⁹⁴.

Penc'de Külliye VI'daki bir resimde görülen ejder ile mücâdele eden alp⁹⁵ konusu Widengren tarafından Mithra ayınlarına bağlanır. Bu mevzû Gaznede ve Konya Selçuklu Köşkü kabartmalarında yaşamağa devâm edecekti.

M. VIII. yüzyıl Penc resimlerinde, Orta Asyada Milâd etrafında başlayan Hellenistik tesirler şaşılacak bir hayâtiyyet ile devam eder. Misâl olarak Mâbed I'deki efsânevî deniz mahluklarını (*hippokamos*, *triton*, Hellenistik elbiseli *neriid*) gösteren kabartmaya⁹⁶ işâret edebilir. Filhakika bu mevzûn Penc ile hemzaman bir Doğu Türkistan mabedinde tekerrür ettiğini Rempel' kayd eder⁹⁷. Kanadlı su atı motifi ise bilhassa Çin ve Türklerle de ilgilidir ve Oğuz destanlarında yaşar⁹⁸.

Penc'de, Külliye VI. mesken 26'da, Uygur Hârtiti ikonografisine (lev. IV d) benzeyen resmin (lev. IV c) yanı başında, Apollo gibi saçları bukleli, astral hâleli Hellenistik üslûpta bir mabud başı resmi durmakta idi⁹⁹. Mâbed II deki "yuğ" resminde de Siyāvûş ve Kaz olabilecek şahıslar (lev. VIII) Hellenistik görünüştedir. Bu münâsebetle *Kutadğu-bilig*'de gün gibi parlaklık mefhûmunun "Rûmî kızı" allegorisi ile ifâde edildiği hatıra gelir¹⁰⁰.

Penc'den ayrılırken şöyle denebilir: bu merkezde Türk kültür ve sanatı nice yabancı unsurlarla karşılaşmış ve zenginleşmişti. Bu zenginleşmenin izleri Oğuz ve Selçuklu sanatında hissedilecekti.

3 — Amu-Derya ve Sind arası :

Halaçların en çok bulunduğu yerler Amu Derya ve Sind arası olarak târîhlerde bildirilmekle beraber, bu yerlere ne vakit geldikleri

⁹⁴ *Skul'ptura*, lev. XVI (Penc resmi); *Jivopis*, lev. V (Muğ dağı, yani Kasan resmi).

⁹⁵ Widengren, s. 365. Esin, "Evren", s. 178, res, 34, 35 (Penc resmi ve Konya kabartması).

⁹⁶ *Skul'ptura*, lev. XXXI-XXXII.

⁹⁷ Rempel, res. 37.

⁹⁸ Esin, "The horse".

⁹⁹ *Skul'ptura*, lev. XXII.

¹⁰⁰ Yūsuf Hâş Hâcib, beyt 3948, 4885, 6215 (Rûmî kızı : gün), b. 4961 (Habesh-Zenci : gece) yüzü kara yek (cin): *ibid.*, beyt 5029. Melek yüzlü gün: *ibid.*, b. 5451.

vâzih değildir. Merhum Prof. Togan ve Altheim'in *Kuşana, Chionitae* ve *Hayâtilah* ile Türklerin akrâbalığı hakkında gösterdikleri delillere ve Göbl'ün Kuşan, Alhon (Hun) ve Türk damgaları arasında bulunduğu imtidâda rağmen ¹⁰¹, araştırmamızı yine Batı-Türk devrinde başlayacağız. Asgarî M. VI. yüzyıldan beri, Amu-derya cenûbunda Buddhist kültüre girmiş Türkler bulunduğu Çin ve Arap kaynaklarından bilinir. Tabari'nin ve Dinavâri'nin "Yel-Tigin" veya "Yer-Tigin" dediği ve M. VI. yüzyılda yaşayıp, Sāsānilere karşı harp ettiği sanılan kimse, Çin metinlerinde "Gök-Türk Kağanının oğlu Yeli-Tigin" olarak gözüktür. Bu şahıs ile "Türk kağanının katunu" Gandhāra ve Keşmîrde Buddhist mabedler yaptırmışlardı ¹⁰². Marquart ¹⁰³ şu noktaya dikkati çeker: Wu-K'ung'a nazaran M. 720'da "geçmiş zamandaki bir Gök Türk kağanının oğluna" atf edilen Gandhāra mabedinin adı "Tigin-şa" anlamına geliyor ve Türklerde kağan oğullarına verilen Tigin ¹⁰⁴ adı ile Kapisa ve Gandhāra iline hâkim daha evvelki hükümdârların Şa ünvanını birleştiriyordu. Yeli Tigin, 500 civarında iki nesilden sonra sönen Hayâtilah tiginlerini müteakib, belki Kapisa ve Gandhāra kralı olmuştu. Göbl bir grup M. VI. yüzyıldan sandığı Belh'de basılmış (Em. 287) astral alâmetli sikke (lev. X b) üzerinde okuduğu "Yelme Kağan" (KM 97) ibâresini, Yel-Tigin'in bir Hun sikkesine ilâve ettirmiş olduğunu sanmaktadır.

M. 630 etrafında Hindistana giden Hsüan-tsang ¹⁰⁵ Toharistan'a varınca M. 618 de Amu-derya cenûbunu feth eden Batı Türk hükümdârı T'ung Yabğu'nun oğlu Han Yabğu Tardu Şad Toharistan Yabgusu idi ve merkezleri Kunduz ile Belh idi. Ayrıca Soğd (Keş) "Demir Kapısından" Gazneye kadar uzanan Toharistan ili Gök Türk yabğularına

¹⁰¹ Togan, "Eftalit"; Altheim, *Hunnen*; Marquart, s. 50-59, 239-241. (Tabari'nin c. I, s. 836'da Kuşanları Türk saydığını, Bizanslı ve İranlıların Türklere "Kurt (*Wurm*)-*Chionitae*" dediğini, Heftalitlerin (*Hi-mo-tah-lo* halkı) Türklere çok benzediğini, Arab ve Hindlilerin bu milletleri birbirinden fark etmediğini ve Hindlilerin (*Râjataranginî*, VII/528-529) Kuşan krallarına *Turushka* (Türk) dediğini söyler. Marquart Halaçları M. 470'de Amu-derya cenûbunu alan Hayâtilah'dan ayrı sanır: bk. not 5. Göbl, c. II, s. 207.

¹⁰² Lévi-Chavannes, "Ou-k'ong". Chavannes, *Documents*, s. 166 (n).

¹⁰³ Marquart, s. 291 (Lévi-Chavannes, s. 21'e atf). Tigin lakabı: bk. not 202. Gandhāra ve Kapisa Hayâtilah krallığı 2 nesil sonra sönmüştü: Chavannes, *Documents*, s. 225.

¹⁰⁴ 28 derece olan Türk lakabları, Yabğu, şad ve tigin ile başlardı ve tigin lakabı ancak kağan soyundan kimselere verilirdi: Liu Mau-Tsai, s. 8 ve Chavannes, *Documents*, s. 21. Kāşgari'nin, "Tigin" maddesi, bunu teyid eder. Aşağı bir lakap olan (çince transkripsiyonu "hie-li-fa") *ilteber* unvanı T'ung Yabğu tarafından M. 618 etrafında Orta Asyalı yerli hükümdârlara verilmişti: Chavannes, *Documents*, s. 24. Her "hie-li-fa" yi idâreye bir (Türk) tudun yollanırdı: *ibid.*

¹⁰⁵ Julien, *La-vie...*, 62-64, 268.

tâbi idi. Han Yabğu Tardu Şad Hsüan-tsang'a şöyle dedi: "Talebenizin mülkünde Belh melikliği de vardır... Oraya kralın küçük şehri denir. (Belh'de) çok dinî âbideler bulunur". Buddhist olduğu anlaşılan bu yabğunun sarayında bir de Brahman sihirbaz hekîm bulunuyordu. Buddhist ve Hind kültürü tesîrlerinde bir Türk muhîti idi. Bu arada Han Yabğu Tardu Şad'ın oğlu Tigin babasını zehirletip kaynanası ile evlendi ve Şad unvanını aldı. Hsüan-tsang M. 445'de Hindistandan döndüğü zaman, bir üçüncü şahıs, Han Yabğu Tardu Şad'ın yeğeni, Kunduz'da, nehir kenarındaki müstahkem şehirde ordu kurmuş ve Toharistan Yabğusu olmuştu. M. 758'e kadar, mükerreren Gök-Türk kağan soyu adını (A-shi-na, A-she: Çina, türkçe böri, yani Gök-Türk kağan soyunun totemik öngünü)¹⁰⁶ ve Yabğu, Şad, Tigin gibi, Türklerde en yüksek mevki ve kağan soyundan olmağa (tigin) delâlet eden lakapları ve Türk adları da (Kutluk Tardu) taşıyan Toharistan Yabğularından Çin târihlerinde bahs edilir¹⁰⁷. M. 51-67/M. 671-686 dan beri Kuhistan ve Belh Türk nâhiyeleri sayılıyordu¹⁰⁸. M. 719'da Toharistan Yabğusu "Tek gözli Tiş Şağanın'a Araplarından ilticâ etmişti. M. 726'da Toharistan hükümdârlarının başkenti artık Belh sayılıyordu, ve Arablar Belhi alınca bunlar Badahşâna kaçmıştı¹⁰⁹.

Toharistân yabğularının Araplardan şikâyeti ve bir yabğunun esîr düşmesi Çin târihlerinde mukayyedir. Tabarî de,¹¹⁰ H. 90-91/M. 708-9 rivâyetlerinde, Toharistân "Cabğuya" sı (Yabğu) Şad'ın zayıf tabiatlı bir şahıs olup Arab târihlerine göre kendisi de bir Türk olan Tarhan Nizak tarafından Kunduz ile Kabul yolunda, fâtiplerin geçidi olan dar boğazlarda, Aybek manastırı yanında, Bâmiyân vâdisinde, bugün bile duran kalelere haps edilip, "altın ip" ile bağlı bulunduğunu anlatır. Yabğu Şad ve oğlu Sol Tarhan Araplarca esîr alınıp Sol Tarhan öldürülmüş ve Yabğu Şad Şama getirilmişti. M. 758'de bir Toharistân Yabğusunun Çini ziyâreti münasebetile bu Türk sülâlesinden yine bahs edilir.

¹⁰⁶ Böri Gök-Türk Kağan soyu A-shi-na'ların totemik öngünü idi: Ögel, "Doğu Türkleri" A-shi-na, Çina (Böri) nin çince transkripsiyonudur: Pritsak, "Kara-hanlılar". Gök-Türk, Batı-Türk ve Uygurlarda böri başlı bayrak: Liu Mau-Tsai, s. 9; Chavannes, *Documents*, s. 220; Mackerras, s. 4.

¹⁰⁷ Chavannes, *Documents*, s. 156 (n), 157 ve not, 158 (n), 196, 200, 206 ve *id. Notes additionnelles*, index, s.v. "Tokharestan".

¹⁰⁸ Marquart, s. 69 (Tabarî, c. II, s. 156 ve devâmına atf).

¹⁰⁹ Marquart, s. 70 (Tabarî, c. II, s. 1570'e atf) ve Fuchs, s. 449 (Belh başkenti).

¹¹⁰ Toharistan yabğusunun Araplara esîr düşmesinin Çin târihlerinde hikâyesi: not 104, Tabarî, c. II, s. 1206-1219. Chavannes, *Notes additionnelles*, s. 94.

Ghirshman (sikke 45) üzerinde (yabğu) ibâresi okuduğu astral alâmetli bir sikkeyi (lev. X d) Batı Türk kağanı Tung Yabğu veya onun oğlu Han Yabğu Tardu Şad'a atf etmişti. Göbl ise aynı sikkeyi (Em. 206, 207) "Tigin" okumuştur. Yabğu veya Tigin sikkesinde yandan görünen hükümdar (lev. X d) Göbl'ün bir Batı Türk beyi sandığı diğer bir sikkedeki başa (lev. X a) çok benzemektedir. Böylece Yabğu veya Tigin sikkesinin (lev. X d) bir Türk hükümdârına âid olduğu muhakkak görünüyorsa da hangisine atf edileceği şüphelidir. Göbl'ün "Yabğu Boĥkon" yani "Belh Yabgusu" okuduğu astral alâmetli sikke Zabulistanda basılmıştır. (lev. XI a, b). Zabilistan da merkezleri Kunduz ve Belh olan Toharistan Türk yabğularına tâbi idi ¹¹¹.

Eski kalesi hâlâ duran Kunduzda yapılan kazılarda, Türk yabğularının devrinden Buddhist kültüre delâlet eden eserler ve bu arada Hackin'in "çekik gözlüler" (Mongoloid) adı verdiği heykeller çıkmıştı ¹¹². (lev. XI c).

Kunduz cenûbunda hâlen Aybek (Heybek) adlı yerdeki Buddhist manastırının M. VI. yüzyıla âid kısımlar Toharistan Türk yabğularının Burĥan dînine intisâb etmiş olduğu devredendir. Bu manastırın husûsiyeti, Bâmiyân ve Türkistandaki gibi "öy" (mağara mabed) şeklindeki mabedleri, açılmış bin yapraklı lotus çiçeğini tâsvîr eden kubeleridir.

Bu bölgenin en ünlü Buddhist merkezi olan Bâmiyânın son devre (M. VII-VIII. yüzyıl: Bâmiyân Şîrî H. 162/M. 778'de Müslüman olmuştu) ¹¹³ eserleri de, Bâmiyân'ın Belĥe baĥlı bulunması ¹¹⁴ ile, Toharistan Türk yabğularının çevresi içinde idi. Bâmiyân gibi, Belĥ cenûbunda ve Bâmiyân yolundan Andarab ve Ĥaust (Kuo-si-t'o), M. 630'da Belĥe baĥlı sayılan merkezlerdi ve Andarab ile Ĥaust'da Gök-Türk soyundan beyler hâkimdi ¹¹⁵. Adı veya lakabı Marquart tarafından Tarĥan Tudun olarak okunan Bâmiyânlı bir Türk beyinin Ĥuttal'i feth ettiğini Tabarî H. 119/M. 737 olaylarında anlatır ¹¹⁶. "Tarĥan Tudun" adı aynı devirden sayılan bir sikke üzerinde, Göbl tarafından okunmuştur (lev. X c). Bu beyin öngünü, Tirmiz'de, Kuşana devri (M. I. yüzyıldan) Ayr-

¹¹¹ Ibn Ĥurrazbah, s. 35, 39, 40 ve Muĥaddasî, s. 297.

¹¹² Hackin, "Kunduz": *yeux obliques*.

¹¹³ Marquart, *Eranşahr*, s. 92.

¹¹⁴ Bk. not 115.

¹¹⁵ Andarâb (Belĥ cenûbu); Marquart, s. 277-279 ve Bâmiyân Belĥe âidti: Marquart, s. 219-220, 270, 290. Andarâb/beyleri M. 630 etrafında/Türktü: Chavannes, *Documents*, s. 147 (n) (Bk. Julien, *La vie...*, s. 362).

¹¹⁶ Marquart, s. 302 (Tabarî, c. II, s. 1629'a atf).

tam ¹¹⁷ manastırında görünen şekilde ve İranlıların *senmurv* dediği yarı kuş, yarı köpek, efsânevî hayvandır. Damgası ise (lev. XVI m) Türgiş tamgasına (lev. XVI s) benzer.

Bāmiyān'daki M. VI - VIII. yüzyıl eserlerinin aynı devir Türkistan sanatı ile ilgileri üzerinde burada durmak uzun olur. Mevzumuzun çerçevesinden pek fazla dışarı çıkmadan ancak şuna işaret edebiliriz: Toharistan yabğusunun M.708 etrafında haps olduğu kalelerden bir kısmı Bāmiyān vâdisindedir ve bunlardan biri, Şehr-i Zāḥḥāk denen kızıl kayalıklar üzerinde yükselen sûrların kadim kalıntıları (lev. XIV a) Batı Türk devrine atf edilir ¹¹⁸. Eski sûrların kuleleri içinde Türk çadırı şeklinde, dâirevî planda ve tepesi kubbeli, ortasında ocak bulunan odalar vardır (lev. XIV b, c). Çadır şeklinde odalar ve mezarlar bütün göçebe ve Türk muhitlerinde görülürdü ¹¹⁹. Şehri Zāḥḥāk kulelerindeki çadır-odalara çok benzeyenleri Taşkent Türk Tudunlarının (605'den sonra) ¹²⁰ Ak-tepe'deki kalelerinde gözüktür. (lev. XIV d, e).

Devrin güzellik mefhûmuna tekabül eden, belki Hind tesîrlerine işaret eden ve büyük gözleri, basık burunu, etli ağız ile temâyüz eden bir çehre, gerek Bāmiyān'da (lev. XV c) gerek Kabul'da (lev. XII f, g) hayâlî şahıslara teşmîl ediliyordu. Fakat bundan başka portre olabilecek realist görünüşte eserler de vardır ve bunların arasında Türke benzeyen ve bazı sanat eserlerini yaptırttığı anlaşılan bir beyin resimleri de vardır. (lev. XV a, b). Türkler gibi uzun saçlı olan ve Türk elbisesi giymiş bu beyin resmi iki eserde yer almaktadır (lev. XV a, b).

Kakrak'daki bir diğer, resim ise (lev. XV c) Türk sūfi geleneğinde adı geçip mezarı Adadoluda bulunan "Ḥorāsan Meliği oğlu" ve avdan tevbe eden İbrahim Edhem ¹²¹ menkıbesi ile ilgili sanılan bir Buddhist "Avcı kral" ı temsil eder.

Belḥ'de bulunup ve Göbl tarafından M. 688 etrafından sanılıp Arab târihlerinin Hayātilah dediği boya atf edilen Em. 289 sikkede (lev. X f) ki damga (KM 111'da da bulunan Symbole 60) (lev. I, k, l, m) Türkistan Ḥalaç damgalarını (lev. I a-f) hatırlatır. Üstelik Em. 289'un dış dairesinde, (lev. X f) hükümdârın yüzünü çevirdiği tarafta, bir Türkistan

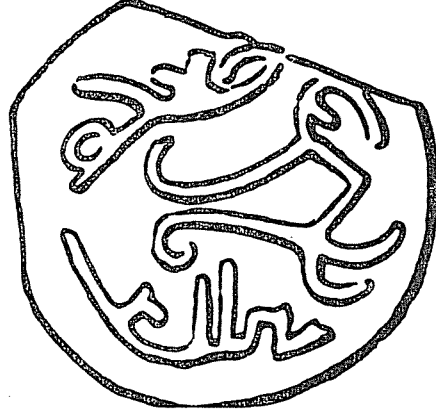
¹¹⁷ Eski Tirmiz'de *senmurv* heykeli: Rempel', lev. 12/2.

¹¹⁸ Bk. Allechin, Kohzad ve Pauly, Yabğunun oturduğu (Kunduz) Bağlan, Haybek, Hulm Farğānah (Bāmiyān) vâdisindeki kaleler: Marquart, s. 219 (Ṭabarī, c. II, s. 1219: (H. 90 olayları).

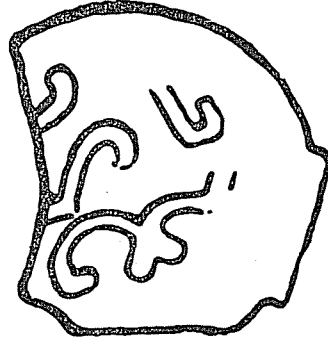
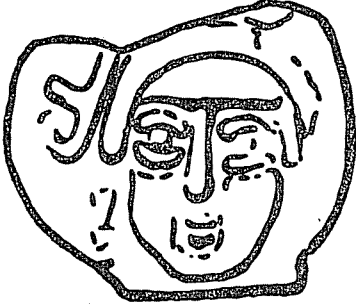
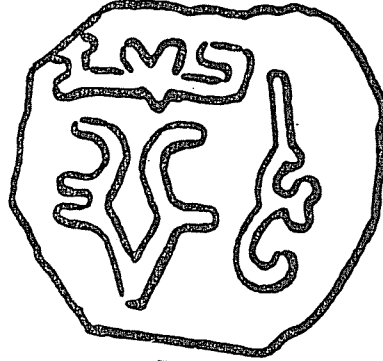
¹¹⁹ E. Esin, "Al-qubbah al-Turkiyyah", *Atti del III. Congresso di studi arabici islamici* (Napoli 1967).

¹²⁰ Chavannes, *Documents*, s. 14, 141. W. Barthold, "Tashkent", *EI* (Leyden 1928).

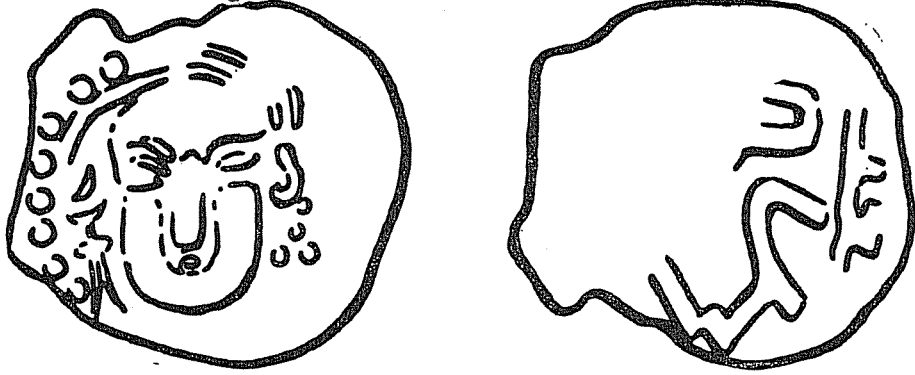
¹²¹ İbrāhim Edhem menkıbesinin kaynakları: Esin, "The Hunter Prince", not 74, 75.

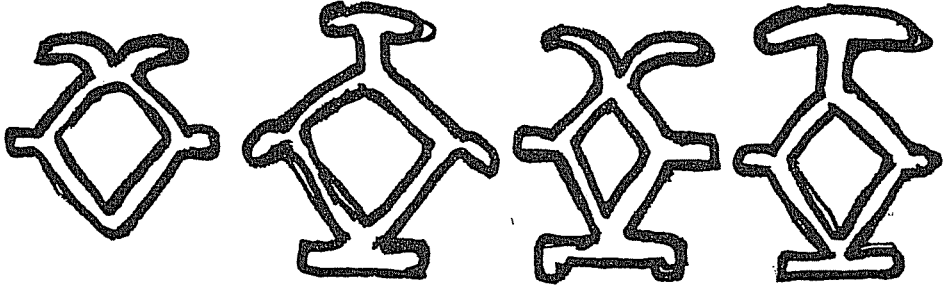
a — Penc̄-kend'de bulunmuş Türk sikkelerinden, üzerinde «Halaç Ordu» okunabilen (Bk. Smirnova, s. 33) $\omega\pi\delta\omega$ $\gamma\lambda\lambda\epsilon$ ibâre bu'unan, Smirnova sikke 790, res. 50. Okunuş kabûl edilirse bu sikkedeki «tanga» Halaç tamgasıdır. Sikkedeki diğeri yazı «*prn*» (sogdca «*çut*»).

b, c — Penc̄-kend'de bulunan Türk sikkelerinden üstünde Halaç tamgası olabilecek tanga bulunan Smirnova, sikke 786, res. 47 ve sikke 788, res. 49. Yazı «*prn Byy*» dur (sogdca «*beylik kutu sâhibi*»).

d — Pencikend'de bulunan Türk sikkelerinden üstünde Halaç tamgası olabilecek tamga bulunan Smirnova sikke 787, res. 48. Yazı «*prn Byy*»dur (beylik kutu sâhibi). Hükümdârın tasvîrinin sağında hilâl ve Zulfikâr gibi bir «*Koş-kılıç*» (Kâşgârî: çift-kılıç) şekli vardır.

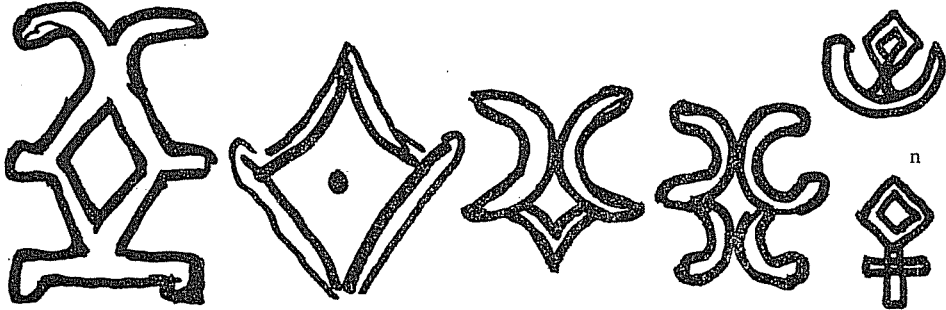

e (1)

f (2)

g (3)

i (4)

j (5)

k

l

m

n

o

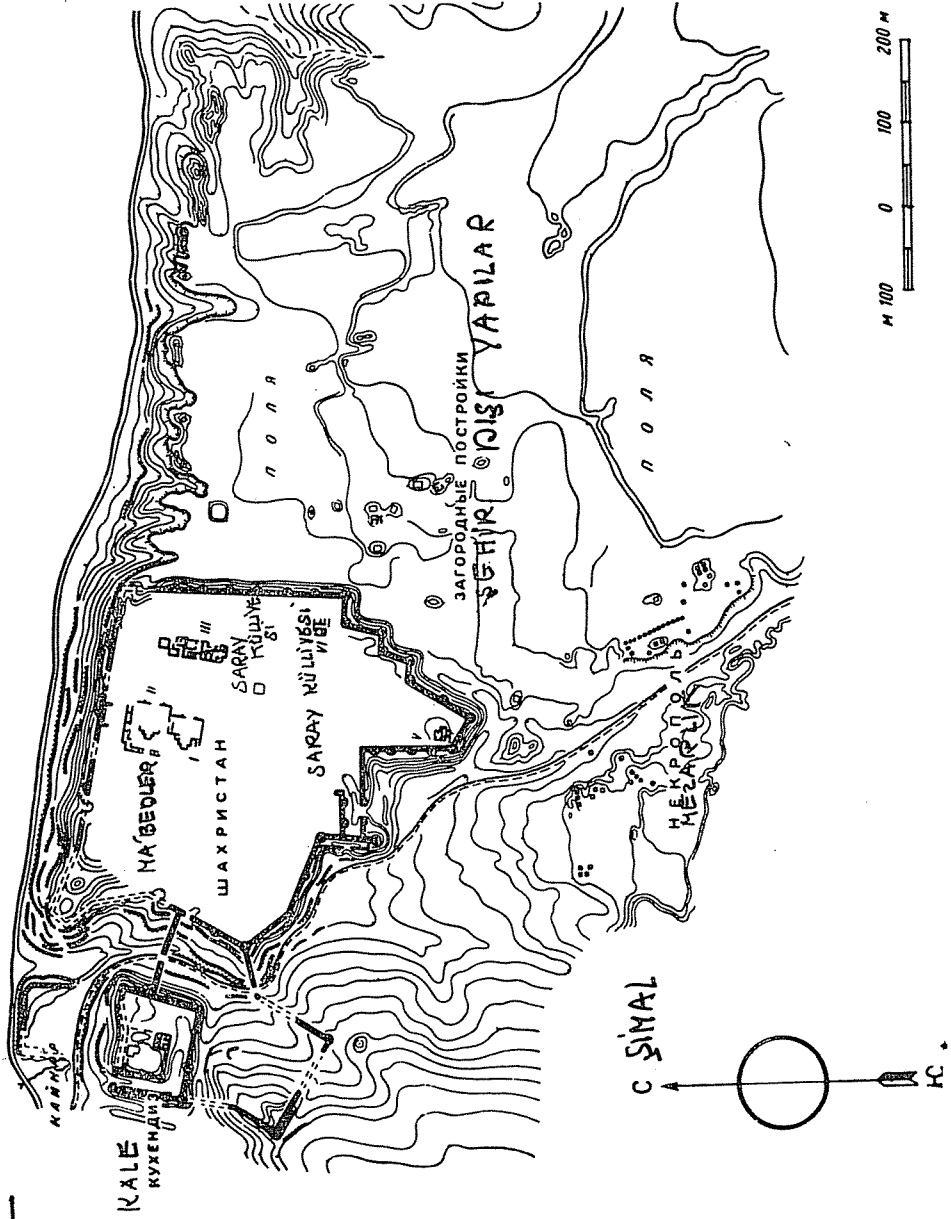
e — j Pencikend beylerinin ve hatunlarının tamgaları. 1 — Amogian (M. VII. yüzyıl başı). 2 — Çakın Çur (Bidian?) (M. VII. yüzyıl sonu- VIII. yüzyıl başı). 3 — İlk «*Hatun*» (M. 706 etrafı) 4 — Halaç olduğu bilinen Divâstîç (Bidian?) (706 veyâ 708-720). 5 — İkinci «*Hatun*» (M. 722'den sonra).

k — Hangai'da Hoitu-Temir'de, kaya üstünde tamgalardan. Orkun, cild, IV, s. 209.

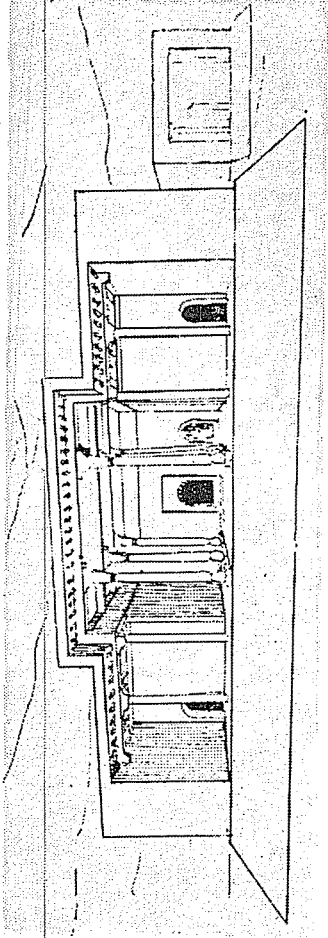
l, m — Göbl, Em. 289'da bulunan *Symbole* 60 ve KM 111.

n — M. VIII. yüzyıl Türkiş tamgası. Smirnova, *Pencikent*, sikke 693.

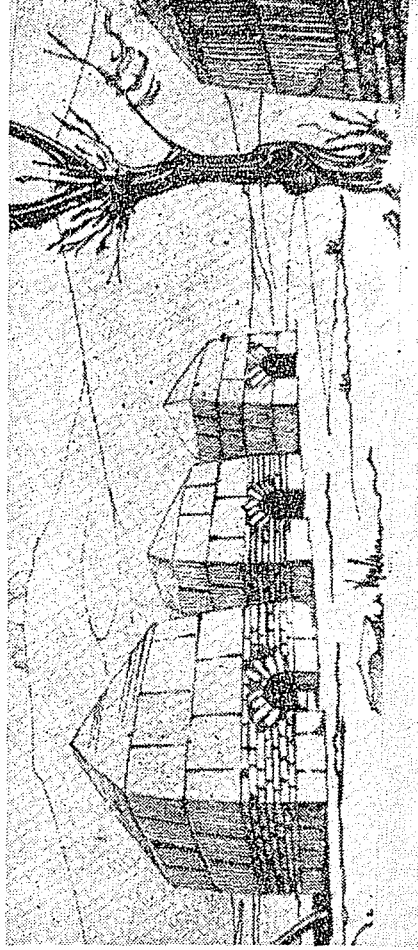
o — Eymür tamgası. Kâşgârî, c. II, s. 56.

a — Pencikend plani. Jivopis.

b — Külliye I ve II (mabedler) rekonstitüsiyonu. Nil'sen, res. 22.

c — Pencî-kend *nāvs*'ları (kemiklerin bulunduğu türbeler) rekonstitüsiyonu. Nil'sen, res. 30.

a — Pencî-kend'de eski devirden resimde bir kadın ve dîvân duran bir erkek tasviri. Frumkin, res. 16.

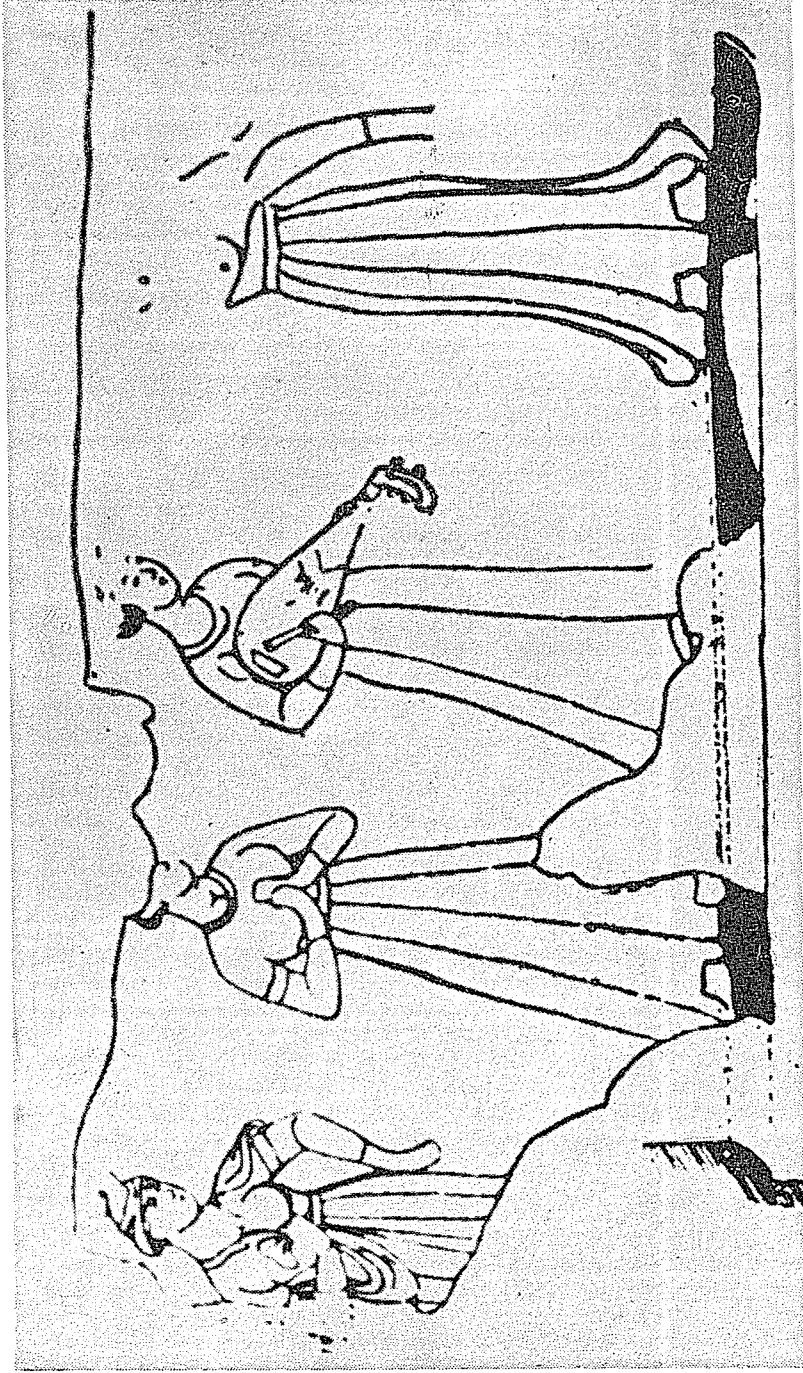
b — M. VIII. yüzyıldan Şorcukda bir erken Uygur devri duvar resminde, divân duran bir kadın ve erkek tasviri. Gabain, *Chotscho*, res. 17.

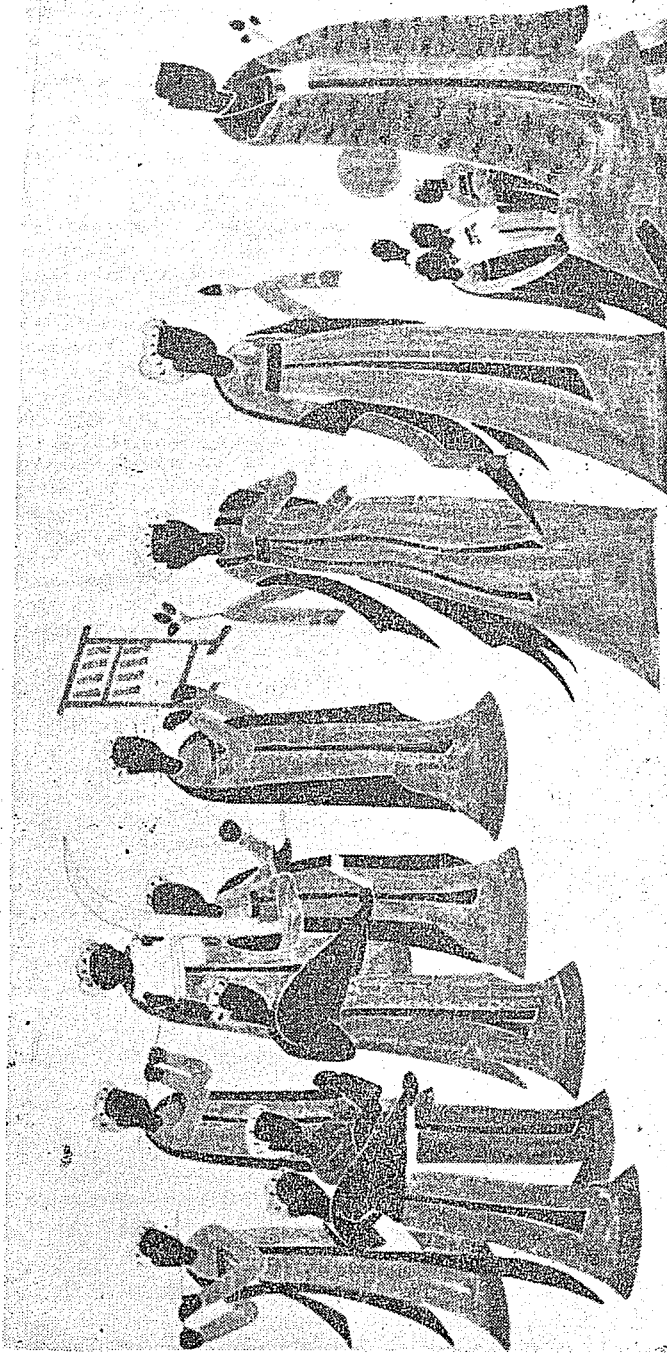
c — Türgiş devrinden (M. 658-766), Türgiş sikkelerinin çıktığı Türgiş ordusu Tokmak bölgesinde Ak-beşim Mabedindeki yıldızlı tunç oyması levhaların birinde kadın tasviri. Kızlasov, res. 38/7.

d — Temâmen Uygur eseri olan Bezeklik külliyesinde, «Öy» (Mağara-mabed) 38 de yan divarda bir kosmik resimde, Sumeru Dağı yanında demirci. «Bu temürçü» yazılı iş. Grünwedel, *Kultstaeten*, res. 604.

a — Pencir-kend'deki kadın musikişinaslar ve oyuncu resmi, Frumkin res. 15.

b — Tun-huang'da (Kansu) Öy 390'da M. VI. yüzyıl sonundan veya VII. yüzyıl başından samılan resim. Bir hatun, elinde «saçığ» için çiçek, nedimeleri ve musikçilerini ile, mabede gitmektedir. Resmin uslübu ve kıyafetler Tabgaç tarzına yakındır. Fourcade, lev. 47.

c — Pencî-kend resimlerinden, saraya benzeyen Külliye VI, Mesken 26'da Türk uslûbunda bir dıvar resmi. *Jivopis'*, lev. XXI.

d — Uygur merkezi Hisar-şehrinde bulunmuş kâğıd üzerinde resimde Kshitigarba veya Hâritî'yi temsil ettiği Prof. von Gabain tarafından sanılan bir kadın mabûde başı. Staatliche Museen, Dahlem, Turfan Eserleri, III/7259.

a — Pencî-kend dıvar resim'lerinin birinde bir hatun ve bey at i'e gezerken. Arkada seyis görünmektedir. Dıvar kırmızı, elbiseler açık sarı (ak?) ve beneklidir. *Jivopis'*, lev. XXXIII.

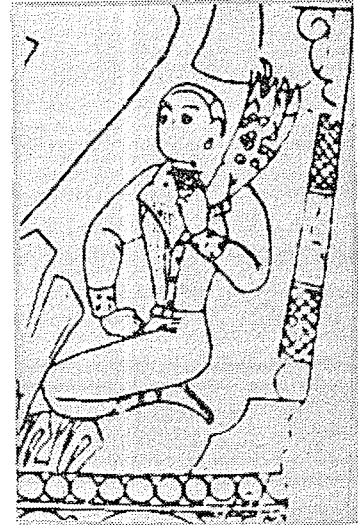
b — Türk Bilge Kağanın (M. 716-734) lahadinin üstündeki tasviri. Eser «Azğanaz Er Aġar» ile «Çiner»'in imzâsını taşır. Radloff, *Atlas*, lev. XV/2.

a — Dış Mogolstanda, Biçiktu Pulung'da Uliassutai doğusunda bulunan bir mezar taşında bir Gök-Türk tasviri. Liu Mau-Tsai, res. 2.

b

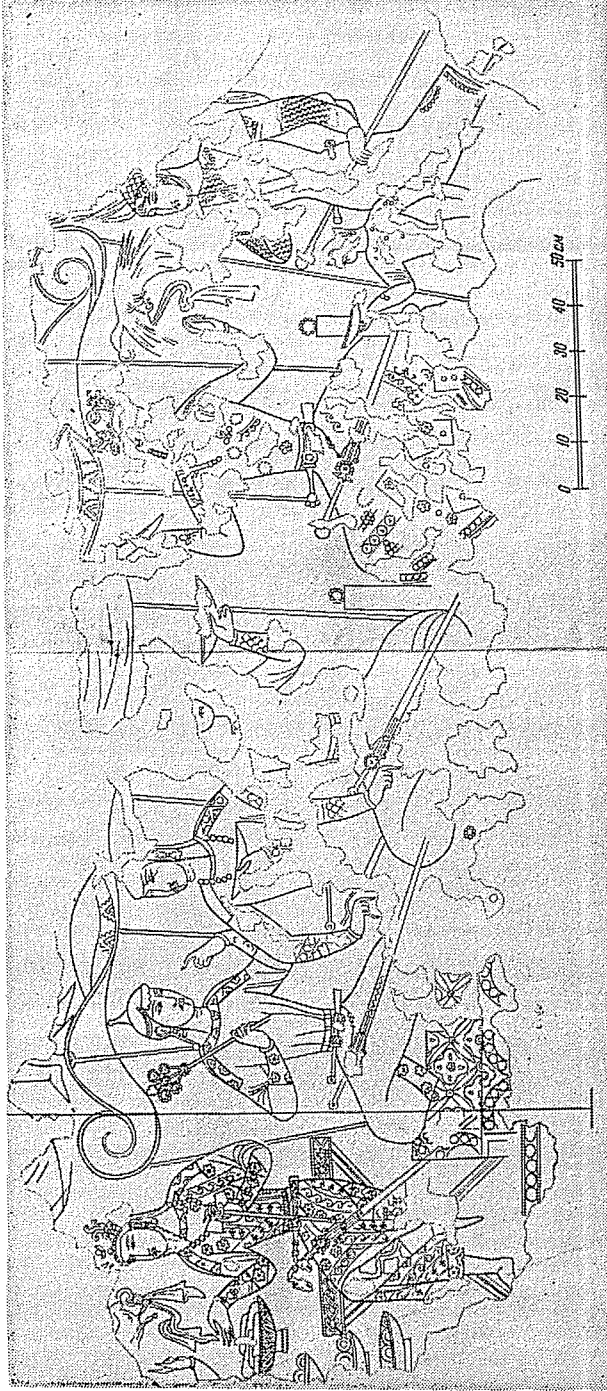
b — Talas'da bir Batı Türk mezarında heykel. Albanum, *Balahlktepe*, res. 150.

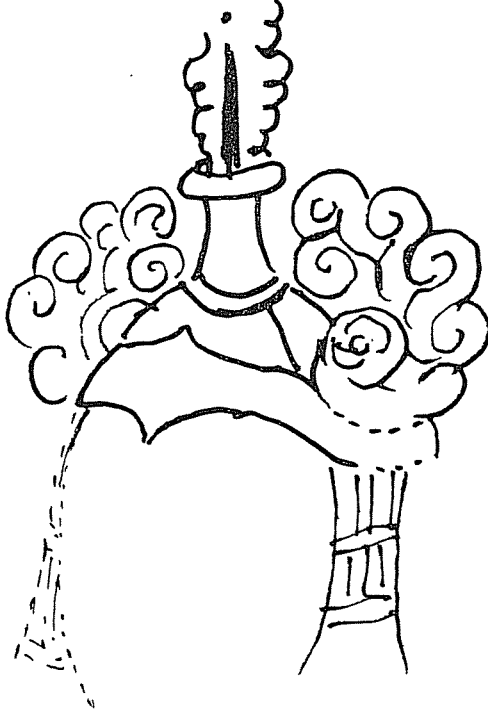
c, d — Gök ve Batı Türk (muk. ed. lev. I res. a, b) kıyâfetine bir bey ve oğlu kaplan postundan peştimalından anlaşıldığına göre, Hind ma'bûdu Şiva olan dev boyunda bir şahsa (burada gözükmüyor) hediyeler uzatırken gösteren Pencî-kend divar resmi. Frumkin, res. 17.

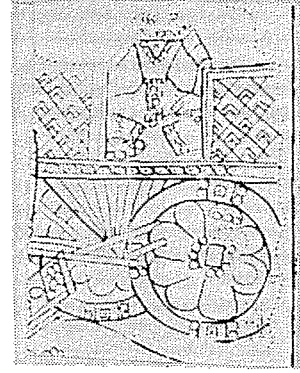
a — Pencî-kend'de saraya benziyen Külliye VI, Mesken III'den resim. *Skul'ptura*, lev. XVII.

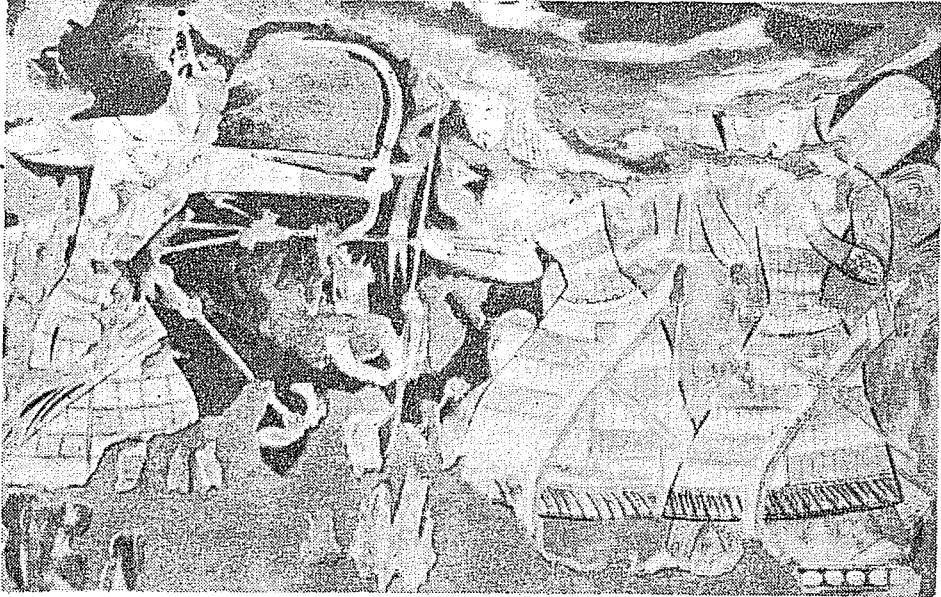
c — Pencî-kend'de saraya benzîyen Külliye VI, Mesken 1'de şimal ve batı divarlarında şölen resmi. *Jivopis'*, lev. XXXXVI.

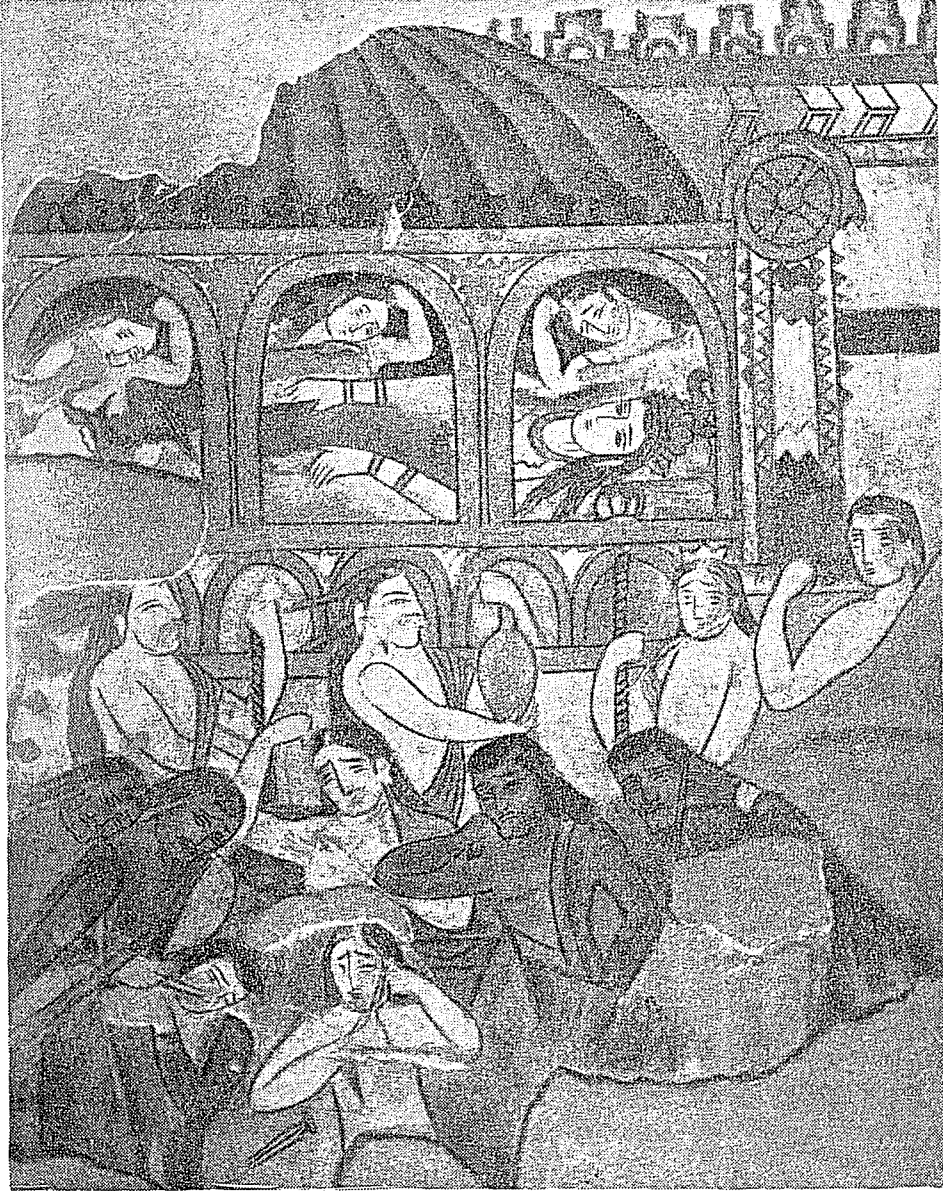
b — Le Coq, *Chotscho*, lev. 48'deki alp resminin çifte kanadlı tulgası.

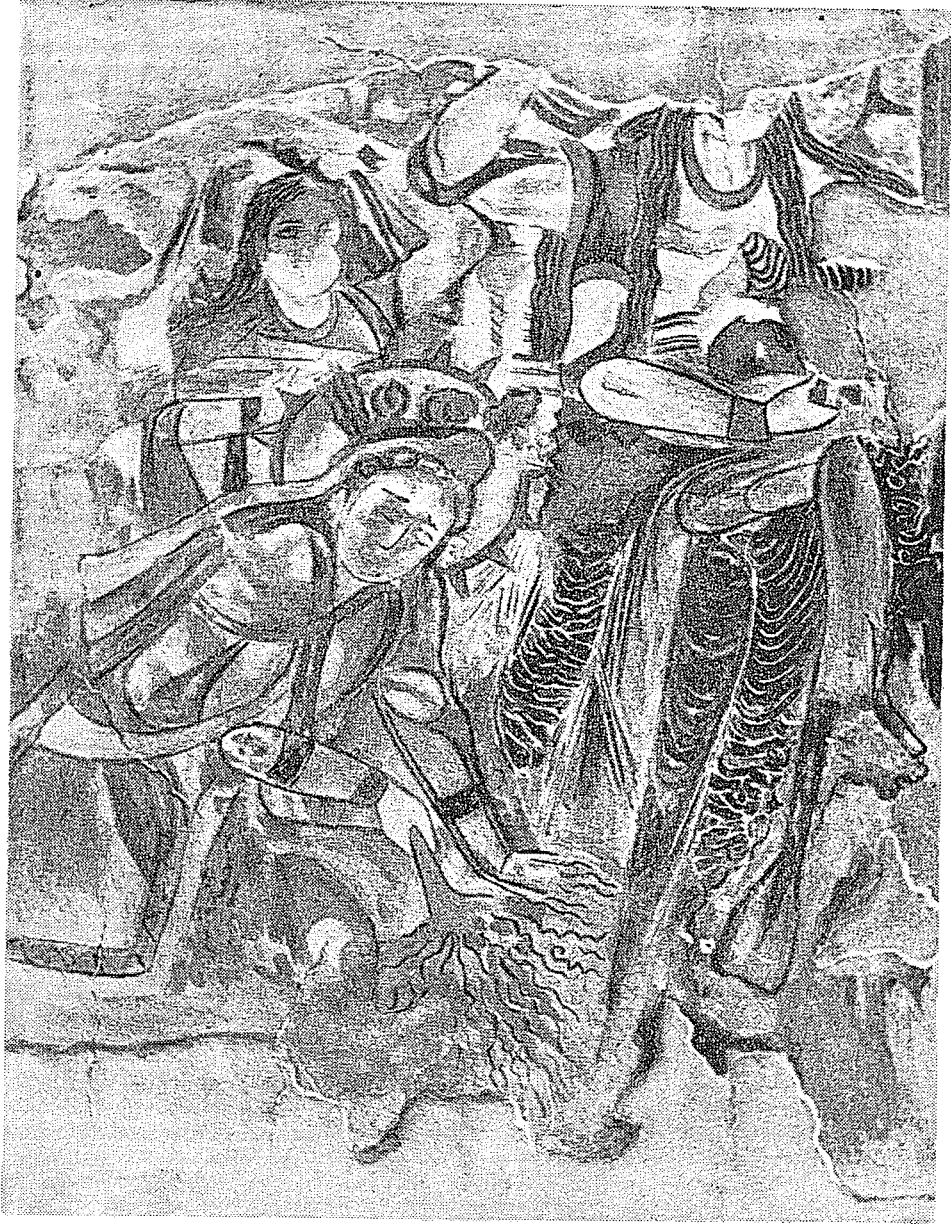
d — Pencî-kend eski devir resimlerinden, Saray külliyesi VI, Mesken 1'de araba ve içinde bağdaş kurmuş adam resmi. *Skul'ptura*, lev.

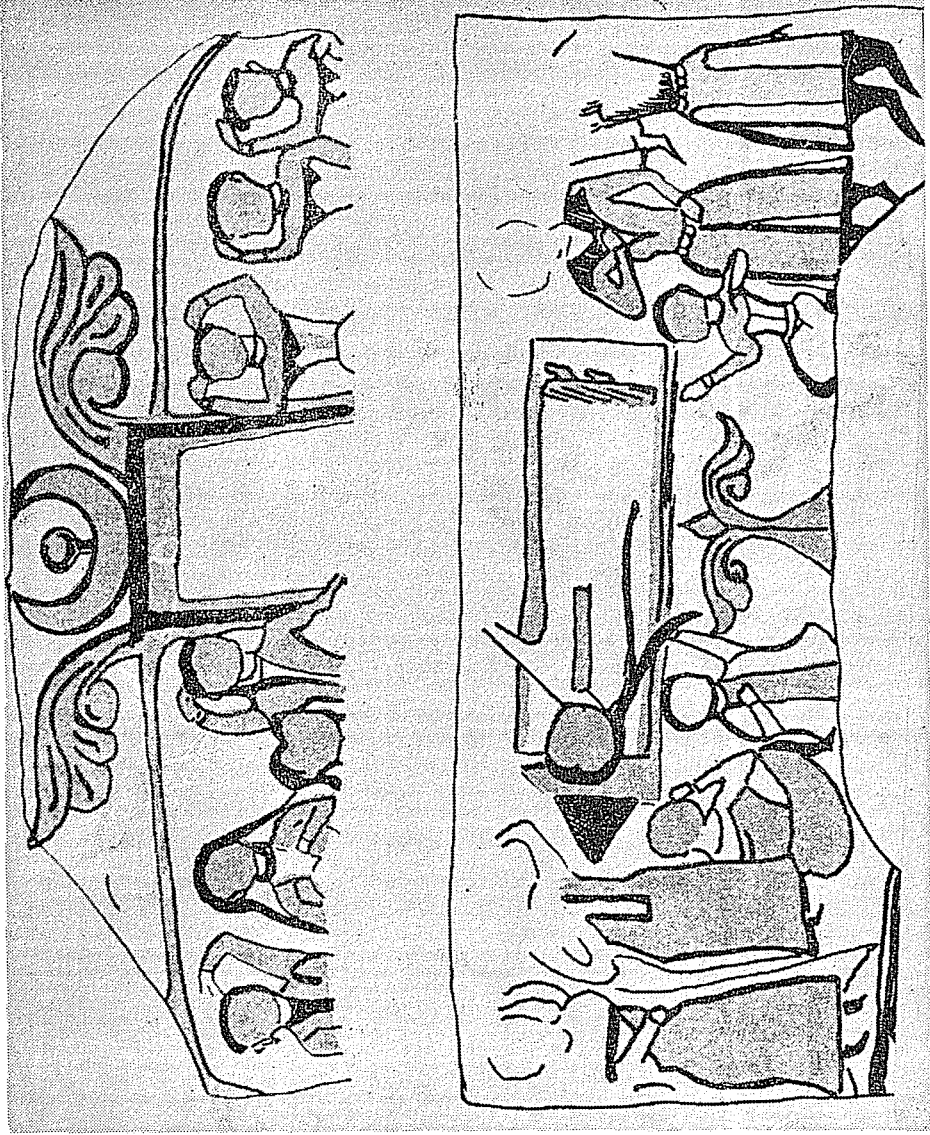
e — Pencî-kend'de, saraya benzeyen Külliye VI, mesken 1'de savaş sahnesi gösteren divar resmi. *Skul'ptura*, lev. III.

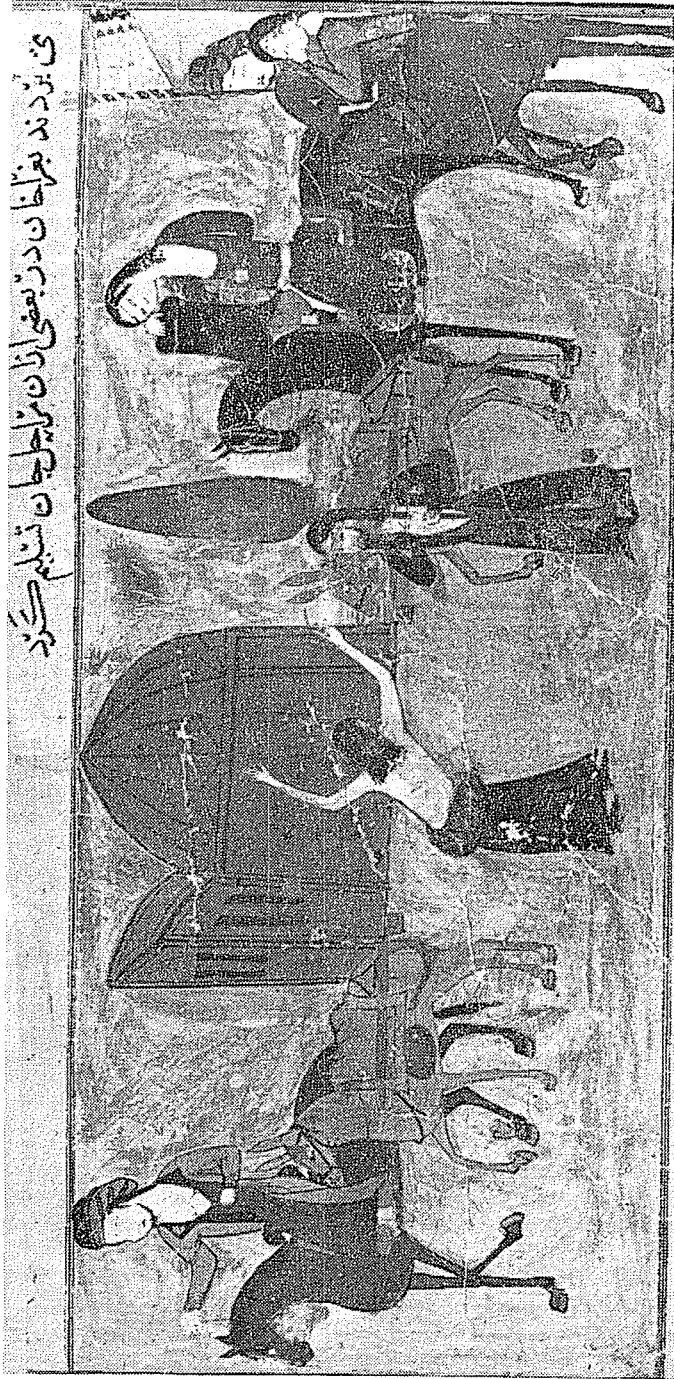
a — Pencî-kend dıvar resimlerinin birinde mâtem sahnesi. Ölen kimse Türk hakanları gibi (bk. not 74, 75 ve lev. IX b) kubbe altında taşınmaktadır. Ak ve kırmızı tenli, uzun saçlı kimseler, yarı soyunmuş vaziyette, yüzlerini Türk usûlünde kesmekte ve saçlarını yolmaktadır. *Jivopis*, lev. XX.

b — Aynı resmin bir parçası. Sarı saçlı bir kadın ateş yakıyor. *Jivopis*, lev. XXIII.

a — Amu-deryanın Aral gölüne munsabındaki Tok-Çalede bulunan ve M. VII-VIII. yüzyıldan samılan kemik mahfazası üzerinde matern sahnesi resmi. Frumkin, res. 24.

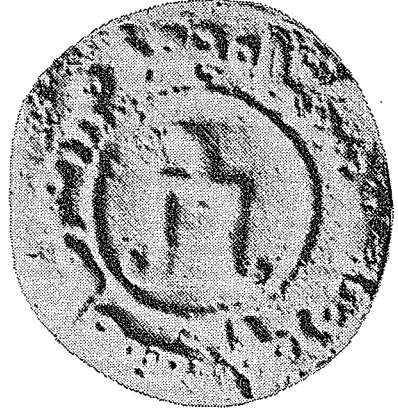
b — Topkapı kütüphânesinde M. 1317 târîhli *Câmi' al-tavârih* H. 1654, varak 195' deki Timurî devri bir resimde Hâkanlı Türk sülâlesinden Buğarâ fâtihî İlik Buğra Hânın M. 992 de ölümünde, mâtem sahnesini gösteren kitab resmi. Pencî-kend resminde o'duğu gibi (bk. lev. VIII a) uzun saçlı, yarı soyunmuş (elbiseslerini yırtan?) erkekler göze çarpar. Hâkan kubbe altındadır.

a — Göbl, KM 57 ve S 141'deki baş. Göbl (c. II, s. 202) bu başın bir Batı Türk beyine atf ederek M. 663 etrafına âid sanmaktadır.

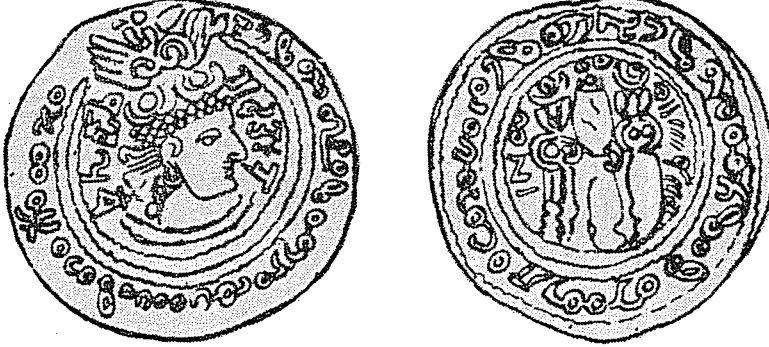
b — Göbl, sikke Em. 287/10-11. Bu sikkelerdeki KM 97 Göbl tarafından (c. II, s. 151) Yelme Kağan olarak okunmuş ve M. 545 etrafından sanılmıştır.

c — Göbl, sikke Em. 245. Bunun Baktria yazısını Göbl şöyle okumuş : **CONO**
ΓΟΛΟ /ΧΟΟΗ ΒΟΓΟ (TORXONO) ise Tarkan ve (TOONO) Tudun imiş.

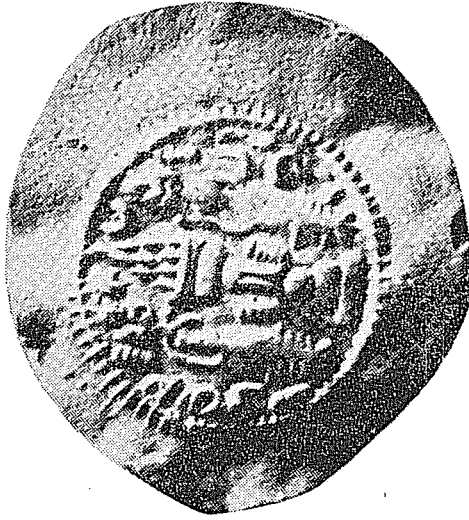
d — Ghirshman sikke no 45 (Göbl, Em. 206-207). Ghirshman bu sikkenin yazısını «yapğu» okumuş ve M. VII. yüzyıl başındaki Toharistan Türk yabgularına bağlamıştı. Göbl aynı yazıyı «Tigin» okuyarak Şahî Tigin'e ve M. VIII. yüzyıla bağladı.

e — Ghirshman sikke no 43 (Vakhba: Türk sanılır). Göbl (Em. 244) bu Baktria yazısını başka türlü okudu : СРІ ВОГО ООНВО ВОГООІ ПО КОГОНО СОІ ВОГІ Tâcın üstünde böri başı vardır.

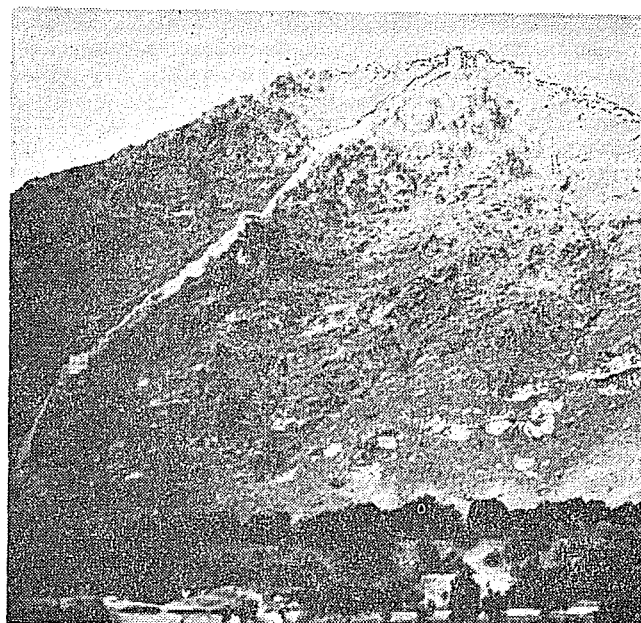
f — Üzerinde Halaç tamgasına (bk. lev. I) benzer tamga (Göbl KM 111 ve Symbo'e 60) bulunan Göbl Em. 289 sikkesi. Göbl M. VII. yüzyıldan daha geç sayar. Be'ih'de (*Bohlo*) basılmıştır. Bu tamgayı Göbl koç başına benzettir. Sikkenin dış dâiresinde, hilâl ve «koş kılıç» (Kaşgari: çift kılıç) a benzeyen ve Halaç sikkesinde de görülen (lev. I c) işaret vardır.

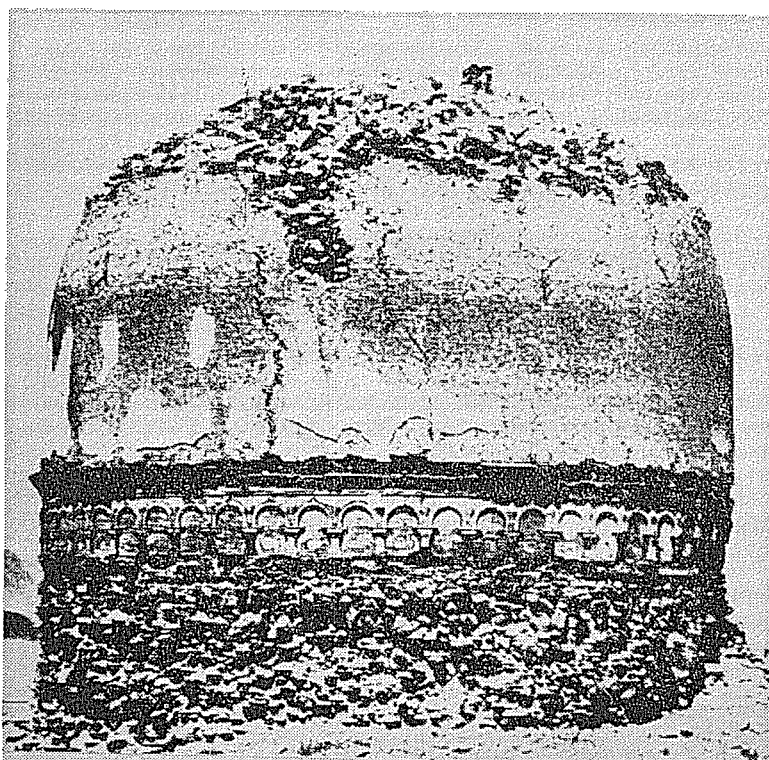
a, b — Göbl Em. 265 ve 266 Pehlevî *Ybgw bhīkan* (Belğ Yabgusu) yazılı sikke. Zabulistan'da (Gazne) basılmış bu sikkeleri Göbl M. 720'den sonra sanıyor. M. 618-775 etrafında Kunduz ve Belğ'de ve Gök-Türk hakan soyundan Toharistan yabguları hâkim bulunuyordu ve Gazne dâhil, bütün diğer mahallî hükümdarlar onlara tâbi idi (bk. not 103-108).

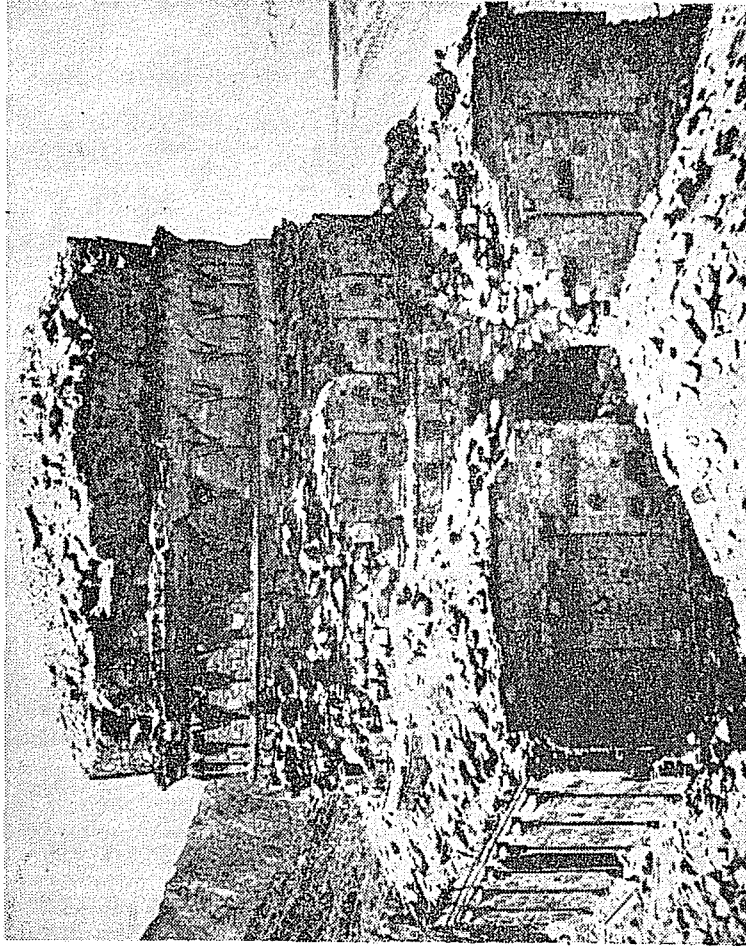
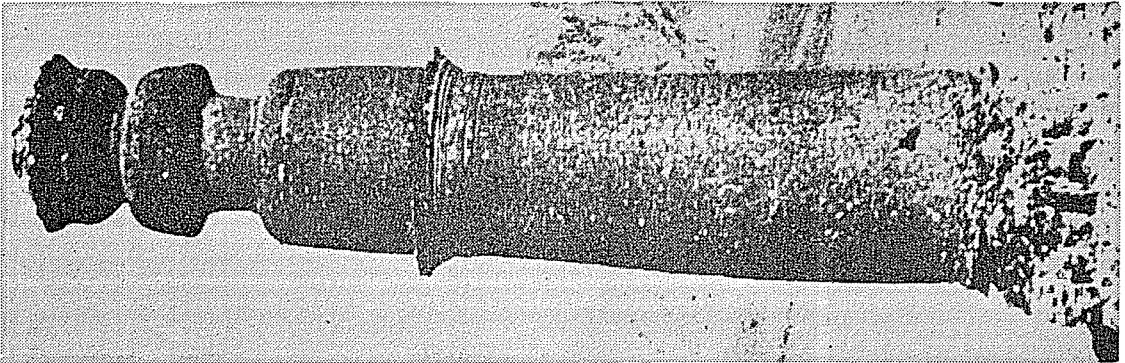
c — Gök-Türk hakan neslinden Toharistan yabgularının (M. 618-775) etrafı başkentlerinden Kunduz'daki kazılarda bulunan ve M. VII yüzyıldan sanılan alçıdan «çekik gözlü» maske. Hackin, «Kunduz», res. 61.

a -- Kābul'de Āsmāi Dağ'arındaki M. VI-VII yüzyıldan kale'ler.

b — Kābul yanında, M. VI-VIII. yüzyıllardan Töp-dārā *stūpa* sı. Lésine, res. 10.

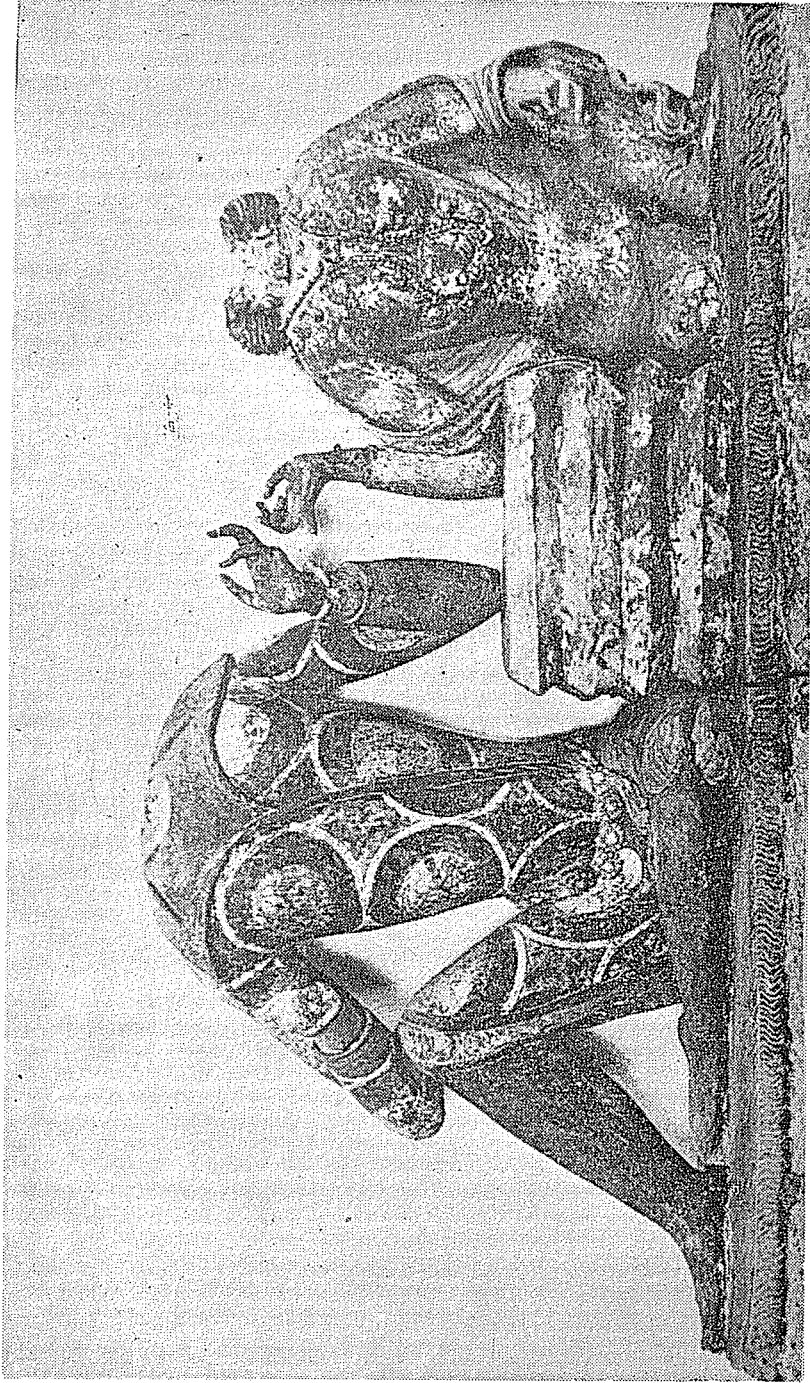
c, d — Kâbul etrafında M. VI-VII yüzyıldan Müsâi *stûpa* sı ve Şevâkî'deki minareye benzeyen
Buddhist âbide (Minâr-al Çakarî), Lézine, res. 40, 48.

e, f — Kâbul yanında son Buddhist devreden (VII. - IX) Hazanah'deki manastırda bulunmuş pişmiş topraktan iki heykel başı. Rowland, res. 84, 82.

f — Bk. lev. XII e.

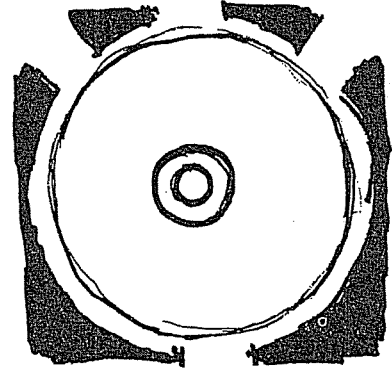
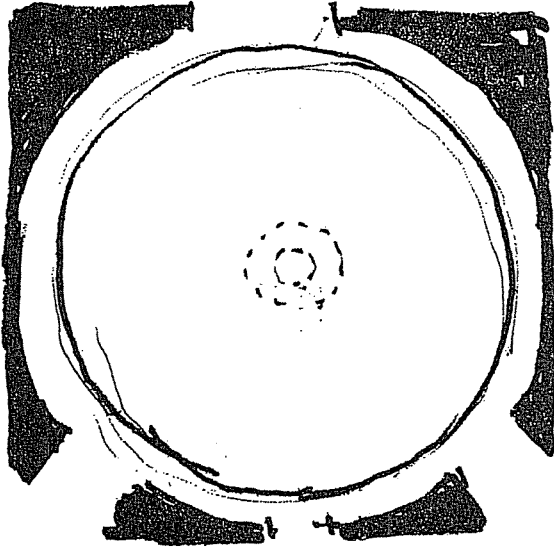
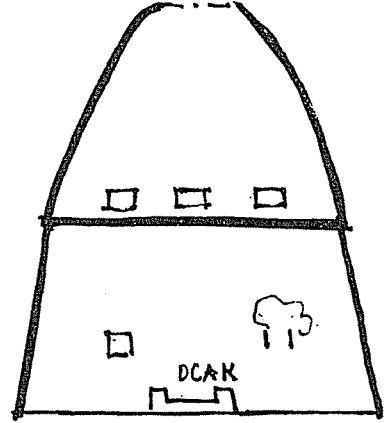
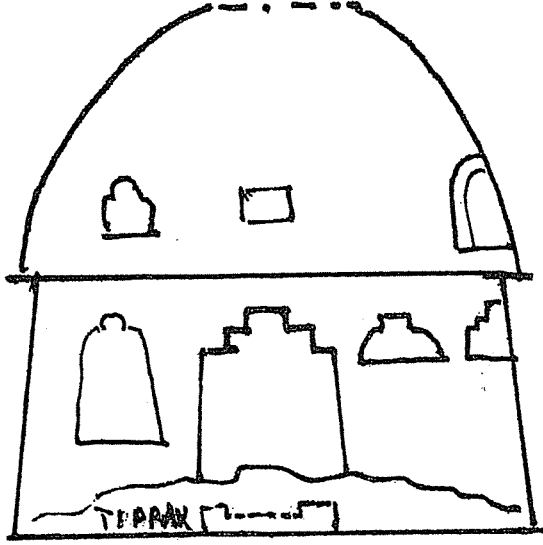
a — Kâbul şimalinde M. 689'dan sonra binâ edilen (bk. Göbl, c. II, s. 314) Fundukistân Buddhist manastırında Türkistan tarzında boyalı toprak heykel ve divar resmi. Heykel Türk kıyâfetindeki bir bey ve Hindli kıyâfetinde hatunu tasvîr eder.

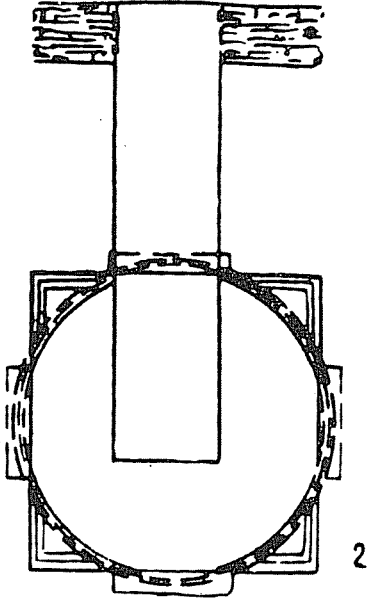
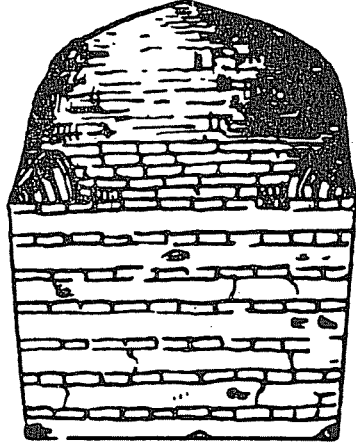
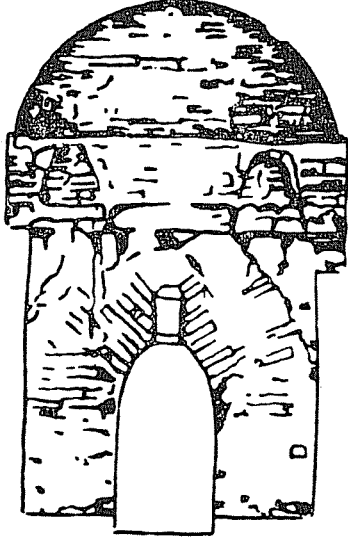
b — Fundukistan manastrandan bu divar resmi «Ay mabûdu» olarak tasvif edilmiştir, fakat, ayı da temsil etse bir Türk kıyâfetine bey tasvirdir. Yanında heraldik bir kanadlı arslan görülmüştür.
Hackin, «Fundukistan», res. 192 ve H. 2.

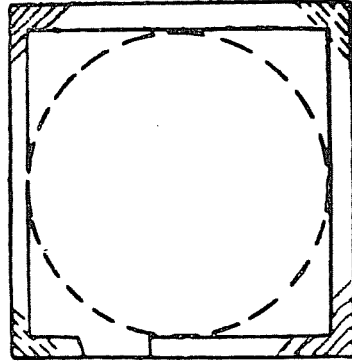
a — Bâmiyân'da, kırmızı renkte kayalık bir dağ üzerinde olan Şehr-i Zağbâk harâbelerinde Batı Türklerine atfedilen (bk. not 118) balçık ve tuğladan kale kalıntıları.

b, c — Şehr-i Zağhāk'da Batı Türklerine atf edilen kale harâbelerinde, Türk çadırı şeklinde, müdevver plânlı ve kubbeli odaların plân ve kesitleri.

2

3

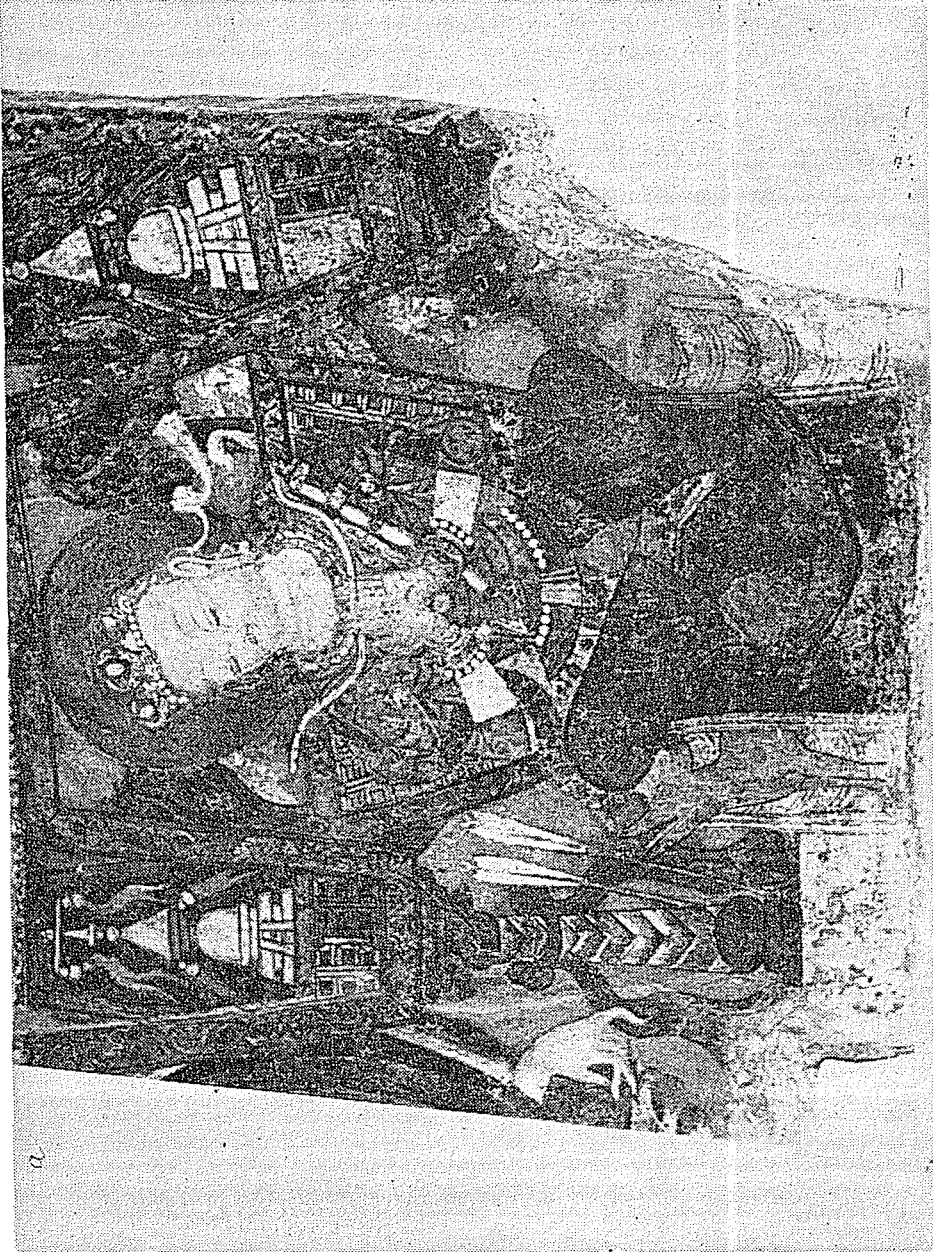
d — Türk Tudunları merkezi Taşkent yanındaki Ak-tepe harâbelerinde (bk. not 113 a) Türk çadırı tarzında odalar. Nil'sen, res. 29.

a, b — Bāmiyān'da «53 metrelik Burçan» hücrelerinde, heykeli ve «Öy»'deki duvar resimlerini yaptırtan beyin resimleri. Hackin, *Bamiyan*, lev. XXVIII ve XLVIII. Uzun saçlı Türk elbiseli bey her iki resimde sarımtrak-ak benekli kumaşdan, yakası koyu renkte kaftan giymişti.

b. Bk. lev. XV* a.

c — Bamiyân yanında Kakrak'ta bir mabedde bulunmuş ve M. IX. yüzyıl süfillerinden «Horasan Meîlîği oğ'u» İbrahim Edhem menkibesi ile birleştirilmiş M. VI-VII. yüzyıllardan sanılan tövbekar «Avcı Bey» i gösteren duvar resmi. (bk. not 133 c).

M. VIII. yüzyıl başından Böri Tigin ahfâdı Türk-şâhiler, yanî Gök-Türk neslinden Kapisa, Gandhâra, Udabhândapura hükümdarları devrinden (bk. not 146) Şahı Tigin'e âid veya ona atf edilen sikkeler. — Smith, cild II, lev. XXV/2 den. Tac üstünde Smith'in kaplan sandığı başın böri başı olduğunu Göbl tesbît etti. Bu sikkenin tersindeki ma'bûd resmini Smith Multan güneş ma'bûdu tasviri addeder.

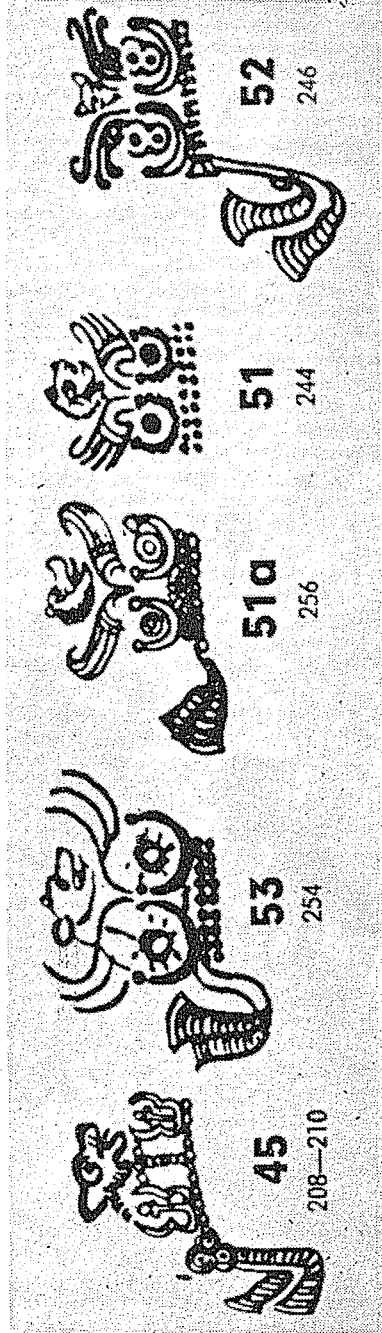

b- Göbl, 208, Brahmî *SRI VAHI TIGINA* ve Pehlevî *Tyyñ Hwr's'n MLK* yazılı Şâhi Tigin sikkesi.

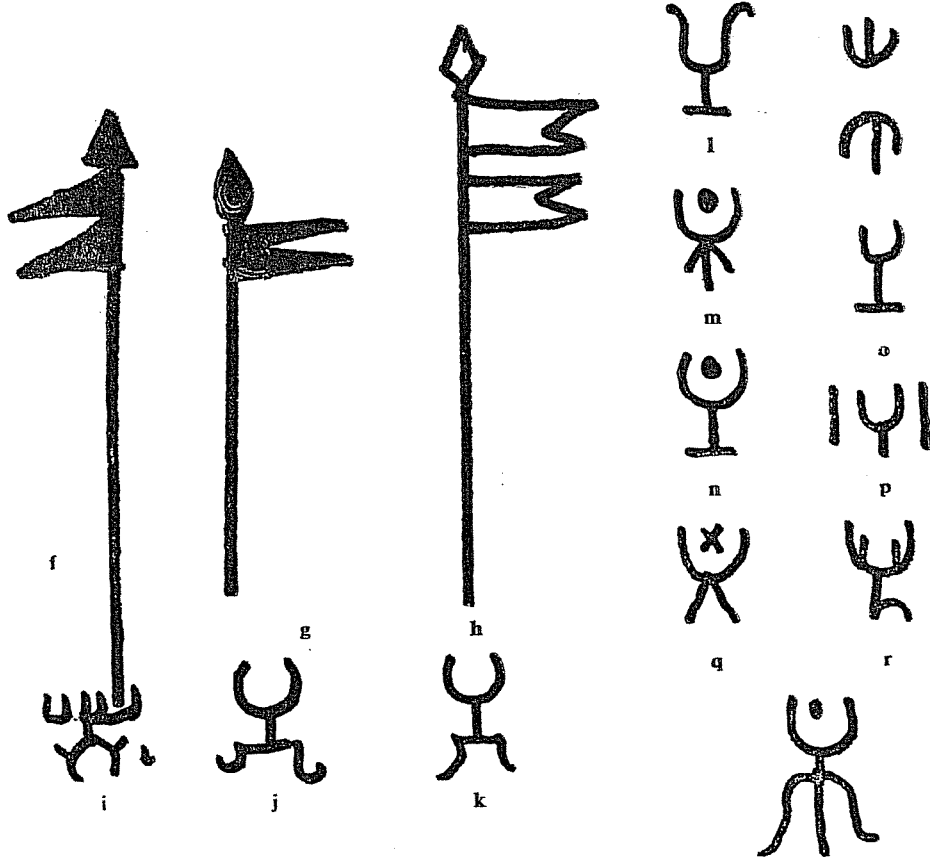

c- Göbl. Em. 255. Pehlevî *GDH* ve Brahmî *SĀ* yazılı sikke. Her iki sikkede tâcın üstünde böri başı vardır. Göbl'e göre bu sikkeler M. 720'de Kapısayı alan Gaznî hükümdarı «Wu-san Tigin» dir, yanî Hwei-Ch'ao'nun rastladığı Gök-Türk neslinden hükümdardır.

d — Göbl'ün C'ye benzettiği Hackin *Bāmiyān*, s. 62'de neşr edilen sikke. Bu sikke Şehr-i Zaḥḥāk'daki Batı Türk devri harâbelerinde bulunan bir destî üstündeki mühür ile eş imiş.

e — Göb'lün Şâhî Tigin'e atf ettiği (bk. Göbl, c. I, s. 25) sikkelerden Em. 208-210, 254, 255, 256, 244, 246'da, üstünde böri başı olan tîc şekilleri.

f, g — Göbl, Em. 252, 253, 256'da «badrak» şeklinde (Kâşgari: üstüne bayrak asılı kargı), Türk-Şâhîlerin timsâli o'abilecek işaret (bk. not 117).

h — Su'ek'de Türk petrogliflerinden M. VIII. yüzyıldan Kırgız eseri sayılan alp tasvirinde «badrak». Ariamonov, *İstoriya Hazar'dan*.

i — Göbl, G. 1 ve S. 106.

j — Zuev, Hayâti'ah tamgası. Göbl, Alçon tamgası.

k — Göbl, Em. 225, 227-239, 252-253 (son ikisi «badrak» o'an sikkeler: lev. XX, f, g), 257, 258'deki tamga.

l — Göbl, Em. 203, 261, 267-271 deki ve KM 20 ye benzeyen tamga.

m — Göbl, Em. 245 (Tarhan-Tudum sikkesi: lev. X e, *senmurv*'ların üstündeki tamga).

n — Göbl, Em. 254'deki tamga.

o — Zuev, en eski iki Kırgız tamgası ve sonraki Kırgız tamgası.

p — Topkapı, H. 1523, H. 992 târihli *Huner-nâme* yazmasında Kayı damgası.

q — Zuev, Ta A-shi-tê tamgası.

r — Zuev, A-shi-tê tamgası.

s — Smirnova, «O klassifikatsi...», s. 54, Türgiş kağanı damgası. Muk. ed. lev. I/n.

Halaç sikkesinde (lev. I c) rastlanan hilâl ile “koş-kılıç” a (Kâşgarî: çift-kılıç) yanî *Zū al-fikār*'ın Osmanlılarca tasavvur edilen şekline benzer bir işâret vardır.

Sikkenin üstünde yandan görülen hükümdâr tepesi sivri çıkıntılı bir tolga giymiştir. Göbl¹²² Tabarî'nin M. 704'e âid rivâyetinden naklen sivri tepeli tolgaların Orta Asyada Hayaîlah, Tibetliler ve Türkler tarafından giyildiğine dikkati çeker. Tepesi sivri çıkıntılı tolgaların bütün Türklerce (VI b) ve bu arada Penc Halaç hatun ve beylerince (lev. V. a) de giyildiğine yukarıda işâret edilmiştir.

Em. 289'un bir Halaç sikkesi olması mümkündür. M. 630-M. 758 etrâfında Belh Gök-Türk kağan soyundan Toharistan Türk yabğularının emrindeki veya bunlar Badaşşana kaçmış iken bir Halaç beyi Belh'de sikke bastırması olabilir.

M. 644'de Hsüan-tsang Hindistandan dönerken bugünkü Afganistanın en eski başkenti olup memlekete Kao-fu (Kabur, Kâbul) adını veren “Fo-li-shi-sa-t'ang-na”¹²³ M. VII. yüzyılda ehemmiyetini kaybetmiş bir merkezdi. Burada Gök-Türk soyundan bir hükümdar vardı. Doğudan batıya 2000 li (700 km kadar), şimâlden cenûba 1000 li (300 km kadar) mesâhası olan ve iklimi çok soğuk olan bu bölgeye hükmeden Gök-Türk hükümdarı da Buddhist idi:

“*Tri-ratna*'ya (türkçesi üç “erdini”, (inci): bk. Caferoğlu) bütün kalbi ile inanıyordu. İlme ve âlamlara hürmetkâr idi”. (Julien, *La vie ...* s. 378).

Başkenti Hu-pi-na'nın (şimdiki Bâlâ-Hisar) çevresi 20 li (7 km) idi. Gök-Türk hükümdarının şehrinin mevkii olan Bâlâ Hisâr hâlâ Kâbilde Âsamâi Dağları zirvesinde yükselen sûrlar ile çizilmiştir (lev. XII a). Kâbul muntikasındaki âbideler, Tepe-Marancan, Şivaki, Gül-dârâ *vihâra* ve *stûpa*'larını M. VII. yüzyıla âit kısımları, *Minâr-Chakarî* adlı minâreye benzeyen Buddhist sütûn (lev. XII b, d) ve bilhassa daha geç devirden, Kâbulun son Buddhist devrinden (M. IX. yüzyıla kadar devâm etti) sanılan Hazanah manastırı ve oradan çıkan heykeller (lev. XII e, f) Gök-Türk hükümdarları devrindedir¹²⁴. Kâbulun 80 km şimâlindeki

¹²² Göbl, c. II, s. 153 KM 73'den bahs ederken Tabarî, c. II, s. 1152-53 (H. 85/M. 704 olayları) nin Hayaîlah, Tibetliler ve Türklerden mürekkep orduda sivri çıkıntılı miğferlerden bahs ettiğini kayd eder. Türklerde sivri çıkıntılı miğfer: bk. not 56.

¹²³ Hsüan-tsang'ın M. 644'de geldiğinde (Cunningham, s. 478) bir Gök-Türk hükümdarı idâresinde olan Fo-li-shi-sa t'ang-na'nın başkenti Hu-pi-na (U-pi-na, Hu-phina, Hu-pian, Ortospana, Kophêne, Kao-fu) Ki-pin'dir ve bugünkü Kabul'un Bâlâ Hisârıdır. Cunningham, s. 14, 15, 29. Aynı fikir: Chavannes, *Documents*, s. 197, 147. Aynı fikir: Marquart, *Eranşahr*, s. 254, 285-289 (But-lit-si-sa-t'ang-na eski teleffuz şekli deniyor).

¹²⁴ Carl, “Tepe-Marandjan”; *id.*, “Gul-dârâ” ve Rowland, s. 112.

Charikar harâbelerinin Gök-Türk hükümdârının başkenti olabileceğini de sananlar vardır ¹²⁵. Bu taktîrde bu âbideler de Gök-Türk hükümdârı devrindedir.

Hsüan-tsang'ın M. 644'de rastladığı Gök-Türk soyundan Fo-li-shi-sa-t'ang-na (bugünkü Kâbul) kralı aşağıda bahsi geçecekken Tabari'nin Kâbul-Şah unvanını verdiği ve M. 661-697 arasında Türk olduğu izâh edilecek sülâleye mensûb bir hükümdâr olabilir. Birunî de ¹²⁶ Kâbul şahlarının Tibet asıllı bir Türk sülâlesi olup 60 nesil Kâbul'da hüküm sürdüklerini rivâyet eder ve bunlara Türk-Şâhî adını verir. Böylece Türk-Şâhî'lerin aslı Kuşana devrine gider. Görüleceği gibi bu sülâle Kanışka'dan indiğini iddiâ ederdi. Birunî'ye göre Türk-Şâhî'lerin müessisi, "Bör. h." Tigin idi. (Prof. Togan bu adın Böri Tigin olduğunu bazı yazmalarda tesbît etti). Böri Tigin, "Türk kaftanı, börtü, çizmeleri ve silahları üzerinde olarak" Kâbul'un bir mağarasından mucizevî şekilde çıkmıştı. Bu mağaradaki pınarın suyu mukaddes sayılırdı. Böri Tigin efsânesinin Peşaver ili ile ilgili olduğu da Birunî'den anlaşılır. Türk-Şâhî'lerden K. n. k. adlı biri B.r şavar'da (Puruşvara: Peşaver) bir *bihār* (*vihāra*) yaptırmıştı. Bu mabedin adı K. n. k. C. t idi. Hindli Kanuc (Kanauc ¹²⁷) râyı bu *vihāra*'da bir heykele elbise hediye vermek vesilesi ile, elbiseyi kısa kestirerek tahkire niyet etmiş, sonra K. n. k'den korkup kaçmıştı. K. n. k, ordusu ile, râynın peşinden giderken, rehberlik eden bir Brahman kasden K. n. k ve askerini sahrâya sürmüş ve susuz kalmışlardı. Fakat K. n. k, elindeki kargıyı yere vurarak, su fıskırtmıştı. Böylece Türk-Şâhî'lerin cediti ve kendileri su ibâdeti ile ilgili görünmektedir. Türk-Şâhî'lerin timsâli kargı, Türk-Şâhî'lere atf edilebileceğini aşağıda anlatacağımız bazı sikkelerde, Kaşgari'nin bildirdiği bayrak, üstüne kumaş takılmış kargı (badruk) (lev. XVI f, g) veya *trisula* (yaba lev. XVI b, tac üzerinde) şeklinde gözükür.

Türk-Şâhî'lerin Peşāver ile ilgisi türlü ihtimâller hatıra getirir. Bazı devirlerde Peşāverin, kadîm Gandhāra'nın Sind nehri doğusunda olduğu rivâyet edilen başkentine tekabül ettiği anlaşılmaktadır ¹²⁸.

¹²⁵ Chavannes, s. 276. Charikar yeri: Cunningham, index.

¹²⁶ Bîrûnî, s. 348-35. Böri Tigin: Togan, "Eftalit".

¹²⁷ Marquart, s. 263-265.

¹²⁸ Gandhāra (Kie-t'o-lo) başkenti Puruşhapara: Beal, s. 150, Lèvi-Chavannes (aynı fikir). Yeri: Cunningham, index. Hefalit Tigin'leri iki nesilde tükendi: Chavannes, *Documents*, s. 225 M. 630'da Gandhāra kralları tükenmişti: Beal, s. 150, Gandhāra başkenti Ohind idi (Udabāḡhapura, Waihind) ve erken Arab târihlerinde Kandahar, Kandahar budur: Marquart, *Eranşahr*, s. 266-267. Bu şehre Cunningham Udakhanda adını verir. M. 720'de Gandhāra başkenti Puşkalāvati idi: Fuchs, s. 446.

Gandhâra'da M. 500 etrafında, iki nesil sonra sönen, Hayâtilah neslin-den bir Tigin soyu hâkim olduğunu ve bunlardan sonra, M. VI. yüzyıl-da yaşayan ve Tigin-Şa manastırını yaptıran "Gök-Türk Kağanı oğlu" Yel-Tigin'in belki Gandhâra ve Kapisa hükümdarı bulunmuş olması imkânını kayd etmiştik. Acaba Türk-Şâhî'ler Yel-Tigin ile alâkalı mı idi? Böyle bir ihtimâl, Stein, Lévi, Chavannes gibi araştırmacılar tarafından mümkün görülmektedir. Filhakika Tabarî¹²⁹ H. 23/N. 645 yılı olaylarında, Sind nehri ile Belh nehri (Amu-derya) arasında ve Qandahar'da, nice milletler ve Türkler yaşadığını ifâde eder. H. 64/M. 664'de Arablar, Sind ve Horâsân hudûdunda, Kikân adlı müstahkem şehirden çıkan Türkler ile mücâdele etmiş ve bu Türklerden tuğ kullanmağı öğrenmişti.¹³⁰ Keşmîr Kaynaklarına da göre Lalitaditya (693-726) devrinde, Gandhâra cenûbunda bir Türk (*Turushka*) devleti mevcuttu.¹³¹ Bütün bunlara rağmen, Hsüan-tsang'ın M. 630-645 arasına tesâdüf eden ifâdesine göre,¹³² Gandhâra¹³³ ilinin büyük merkezleri ve bânâdpra tekabül edebilecek Peşâver, Ohind (Udhakanda veya Udhabânâdapura, veya Vaihind) ve Sind'in şimal kıyısındaki Puşkulâvati gibi şehirler, yerli hükümdar neslinin söndüğü için, o devirde en büyük komşu devlet olan Kapisa'nın idâresine düşmüştü. Kapisa, bugünkü Kâbulun şimal kısmında başkenti bulunan bir devlettir. T'ung Yabğu bu ili M. 618 etrafında feth etmişti. Fakat Hsüang-tsang'ın oradan geçtiği devirde (M. 630-645) Kapisa kralı bir *Kshattriya* idi (Hindlilerin muhârib sınıfı, fakat ecnebî hükümdar soylarına da teşmîl edilen bir unvan). Stein bu kralın belki Türk olduğunu düşünmüş ise de, öyle olsa idi, Türkleri çok iyi tanıyan Hsüan-tsang bunu kayd ederdi.

Kapisa kralının öz başkenti ise bugünkü Kâbulun, yani o devirde Gök-Türk kralı, merkezi Fo-li-shi-sa-t'ang-na'nın 50 km kadar şimalinde bulunuyordu. Tam yeri bilinmeyen fakat Hsüan-tsang'ın çok âbideler bulunduğunu tasrih ettiği Kapisa'nın merkezi bugünkü Kuşan (arab-târihlerinde Kâvasân)¹³⁴, veya bugünkü Charikar harâbeleri yeri veya Karsana (bugünkü Begram harâbeleri) olduğu sanılır¹³⁵.

¹²⁹ Tabarî, H. 23 olayları, c. II, s. 2705.

¹³⁰ Yâkût, "Kikân" (Balâzurî'ye atf).

¹³¹ *Râjataranginî*, V/133'e atfen, Marquart, *Eranşahr*, s. 254.

¹³² Beal, 150, 158, 164, 263.

¹³³ Bk. not 118,

¹³⁴ Marquart, *Eranşahr*, s. 278, 280, 284.

¹³⁵ Beal, s. H. 75 117-118 (Beal'e göre Kapisa başkenti bugünkü Kuşan). Cunningham, s. 17 bugünkü Kâbul'un 50 km kadar Charikar harâbelerini Kapisa başkenti sayar. R. Grousset ise (*sur les traces du Bouddha*, Paris 1929). s. 83, Begram'daki geniş harâbelerine işâret eder.

M. 644'de şimdiki Kâbul yerindeki hükümdarın Gök-Türk soyundan olduğunu fakat şimdiki Kâbulun şimâlinde ve Sind nehri bölgesindeki şehirlere hâkim kralın da muhtemelen Türk olmadığını gördük. M. 630'da Gazne kralının da ırkı belirsiz kalmaktadır¹³⁶. Yetmişbeş yıl sonra Gök-Türk soyundan bir sülâle bütün bu illere hâkim olacaktı. Acaba, Fo-li-shi-sa-t'ang-na Gök-Türk beyinin sülâlesinin mülkünü genişletti mi?

Hsüan-tsang'ın Hindistana gidip dönüşü arasında (M. 630-645) Gaznede bazı değişiklikler olduğu meydana çıkıyor. Marquart şuna dikkati çeker: M. 644 etrafında Hsüan-tsang Gazneye döndüğü zaman, bu il Kâbul ile birleşmiş gözükmetedir¹³⁷. Diğer taraftan Tabari'nin H. 41-60/M. 661-697 arasında kayd ettiği bir olayı Marquart şöyle tefsir eder¹³⁸. Kabulistan şahı ile kardeşi Rutbil¹³⁹ (Lévi-Chavennes'a göre *Ratna-pāla*: cevher gibi nöbetçi. Marquart zambıl, zambıl şekillerini kullanıyor) kavga etmişlerdi. Rutbil Arabların idâresinde bulunan Tabaristan'daki Amul¹⁴⁰ adlı bir yere ilticâ etmişti. Kâbul Şahının Araplar ile muâhede-sini bozması ve tam bu arada Arab askerini Tabaristandan geri çekmek ihtiyâcı hâsıl olması üzerine, Rutbil, kardeşinden korkarak, Gaznede kendini tahkîm etti. M. 644'de Kâbul ile birleşmiş gözükken bu şehri demek ki Rutbil kendine merkez ittihâz etti. Rutbil yazın Zabulistan'da (Gazne ili), kışın Al-Ruḥḥac'da otururdu (Al-Ruḥḥac harâbeleri Kâbul ile Kândahar yolu üstündedir).

Rutbil'in ilticâ ettiği yerler, gerek Gazne, gerek Seistan Türklerin bulunduğu bölgelerdi. M. 630'da, Hsüan-tsang, Gazne halkının üç ırktan müteşekkil bulunduğunu ve üçüncü ırkın Gök-Türkler olduğunu kayd etmişti¹⁴¹. Mes'ûdî şu bilgiyi ilâve eder:

“Al-Ḥaccâc (M. 661-714) Muhammed Ibn al-Aş'as'ı Güz (Oğuz) ve Hâlaç Türkleri ile harbe yolladı ve bunların başında Rutbil adlı biri vardı...” “Güz ve Harl. (Hâlaç) Türk boylarıdır. Memleketleri Ğarş (Ğarç), Bost, Sicistan etrafı, ve Kırman'da Kofş (Köfiç), Balûc ve Cat etrafıdır”. (Marquart, *Eranşahr* s. 251 den naklen).

Bu kayd Hâlaç araştırmaları bakımından bir merhale teşkil eder. Demek ki Hâlaçlar ve Oğuzlar asgarî M. VII. yüzyıl ortasından beri

¹³⁶ Bk. not 141.

¹³⁷ Marquart, *Eranşahr*, s. 288-289.

¹³⁸ Marquart, *Eranşahr*, s. 212 Tabari, c. I, s. 2703, c. II, s. 1037, 1042, 1103, 1132.

¹³⁹ Lévi-Chavannes. Bu ilk Rutbil veya Zambil'i bir Arab öldürdü, fakat onu başka Türk Rutbil'leri takib etti. Marquart, *Eranşahr*, s. 248-249.

¹⁴⁰ Marquart, *Eranşahr*, s. 248 ve index, “Amul”.

¹⁴¹ Chavannes *Documents*, s. 161.

Seistan, Al-Ruhâc, Zamîn al-Dâvar taraflarına yerleşmişti, *Seistan Târîhi* H. 65/M. 684'de Arabların başlarında Rutbîl olduğu halde, "Leşk-er-i Türk" ile Seistanda muhârebe ettiklerini kayd eder¹⁴². M. X. yüzyılda İştâhri ve onu takiben İbn Havağkal ve İdrîsî hep aynı keyfiyeti tekrâr ederler :

"Halaç diyârı Kâbul hudûdudur" (İştâhri, s. 145)

"Bilâd Dâvar Ğür'un karşısında zengin bir ildir. Bağnîn, Halaç ve Bîşlank (Pişlank) buradaki nâhiyelerdir ve her birinin mednesi (şehri) bu adı taşır... Bağnîn, Halaç, Kâbul ve Ğür birer bölgedir ve bunların halkı (M. X. yüzyılda) yeni İslâmiyeti kabûl etti... Halaçlar bir Türk milletidir ve kadîm günlerde Hindistan ve Seistan nâhiyeleri arasına Ğür ilinin arkasına yerleştiler. Hilkatleri, elbiseleri ve dilleri türkçedir. (İbn Havağkal, s. 352-53).

"Bu illerde (Al-Dâvar) Halaç adlı, Türklerin bir boyu olan, ve kadîm zamanda buraya yerleşmiş bir millet oturur. Bunların imâretleri şimalî Hindistana kadar uzanır ve Ğür'un arkasındaki bölge ile Batı Seistanın bir kısmını teşkil eder. Bunların davarı ve tarlaları vardır ve bunlar zengindir. Türklere benzerler ve kıyâfetleri, muhârebe usûlleri ve silahları Türkler gibidir. Sulh içinde yaşarlar ve kötülük düşünmezler" (İdrîsî, Marquart, *Eranşahr*, s. 252'den naklen).

Marquart¹⁴³ Halaç şehir ve nâhiyesini Zamîn al-Dâvar'ın şimal ve doğusunda sanmaktadır.

M. 982'de eserini yazan *Hudûd al-âlam* müellifi ise, Karluğ ilinden, yanî tam tesbît edilemeyen Amu-derya etrafında bir hudûddan itibâren, Zabulistan bozkırlarına kadar, bütün sâhada Halaçların yaygın olduğunu ifâde eder¹⁴⁴. M. 1200 târihli *Cihân-nâmah* de hâlâ bu illerde yine Halaçların oturduğunu ancak renklerinin koyulaşıp dillerinin değiştiğinin kayd edildiğini yukarıda söylemiştik.

Tabarî de H. 79-85/M. 698-704 arasında, *Ruibîl min al-Turk* veya *Rutbîl şâhib al-Turk*'ün askerleri başında, Araplarla bâzen mücâdele bazen muâhedelerini anlatır.

Rutbîl'in Türk olduğuna göre kardeşi Kâbul-şah'da Türktü. Bir Arap kaynağı¹⁴⁵, Gazne hükümdarı (Rutbîl) ile Kâbul-şahın aralarında "Halaç dilinde" mektuplaşarak, Buddhist heykelleri yere gömdürüp Müslümanlardan muhâfazaya çalıştıklarını anlatır.

¹⁴² *Seistan*, s. 115.

¹⁴³ Marquart, *Eranşahr*, s. 252.

¹⁴⁴ *Hudûd*, s. 345-348.

¹⁴⁵ Bk. Habibî, Bu âlim Afganların Halaçlardan indiğine dayanarak Halaç, dilinde Peştu'nun kaynaklarını arar.

Fo-li-shi-sa-t'ang-na (bugünkü Kābul)'da M. 644'de hüküm ettiğini gördüğümüz Kābul-şah ile Rutbīl'in mensûb oldukları Gök-Türk sülâlesi fütûhatına devâm edecekti. M. 726' da Huei-Ch'ao¹⁴⁶ bütün Kapişa, Gandhāra ve Gazneyi bir Gök-Türk sülâlesi idâresinde buldu. M. 726' da Huei-Ch'ao'nun rastladığı Gök-Türk soyundan Gandhāra ve Kapişa hükümdârının babası bu illeri hile ile almıştı. Kapişa ve Gandhāra kralına kendisi, askerleri ve boyu nâmına delâlet ederek Gandhāraya girmiş ve kralı öldürerek mülkünü elde etmişti. Bu Gök-Türk beyi Seistan ve Gazne Rutbīlinden başkası olamazdı. Çünkü M. 710-711 târihli Çin kaynaklarından Zabulistānın Ki-pin'i (bu devirde Kapişa) aldığını öğreniyoruz¹⁴⁷. Ki-pin'i (bu devirde Kapişa) M. 710'den evvel alan Zābulistān hükümdârı Türklerle Hāğan soyundan olanlara mahsûs Tigin lakabını taşıyordu ve adı çince transkripsiyonda Wu-san - T'igin-Sha idi¹⁴⁸ (sha: Kapişa kralları lakabı)¹⁴⁹. M. 719'da kendisine "Ko-lo-ta-che" Tigin lakabı verildi. "Ko-la-ta-che" yi Chavannes Al-Ruḥḥac transkripsiyonu olarak tefsîr etmiş ise de Marquart¹⁵⁰ "Ko-lo - ta-che" veya "K'o-tat-lo-ki" ilinin bir Türk boyu adını taşıdığını sanır.

M. 726'da Huei-Ch'ao bu sülâleden hükümdârlar ile karşılaştı:

"Keşmîr ilinin şimal-batıya dağları aşarak bir ay yol alınırsa Gandhāra'ya varılır. Kral ve askerlere hep *T'u-küeh* dir (Gök-Türk). Yerliler "Hu" dur (bu devirde bütün Orta Asyalılara verilen ad), Brahmanlar da vardır. Bu il vaktiyle Kapişa kralına tâbi idi. Bu sebepten Gök-Türk kralının babası, askeri ve mensûb olduğu boy ile Kapişa kralına delâlet etmişti. Gök-Türklerin kuvveti çoğalınca eski Kapişa kralını öldürdü ve kendisi kral oldu.

"Bu bölgeden şimâle her taraf Gök-Türklere tâbidir. Gök - Türk kralının beş fili, sayısız koyun ve atları vardır. Deve, katır ve eşek de çoktur... Bu kral Gök-Türk olmakla beraber *tri-ratna* ya çok hürmet eder (Buddhisttir). Kral, hatunları, âilesi efrâdı ve büyük rütbeli kimselerin hepsi *vihāra* lar yaptırır. Kral yılda iki kerre dîni bir toplantıda, şahsî eşyalarını, hatunlarını, fillerini ve atlarını hep hediye verir. Mâmafih hatunları ve filleri yine kendisi satın alır... Bu kral bu cihetden şimâli Gök-Türklere benzememektir. Oğulları ve kızları da mabedler yaptırır." (Fuchs, s. 444-445):

(Yazlık) başkent (Puşkulāvati) Sind nehrinin şimâli kıyısındadır.

¹⁴⁶ Fuchs, s. 444-445.

¹⁴⁷ Chavannes, *Documents*, s. 161.

¹⁴⁸ *Ibid.*, s. 132.

¹⁴⁹ Marquart, *Eranşahr*, s. 291.

¹⁵⁰ *Ibid.*, s. 254.

Demek ki bu devirde Gandhâra başkenti Arabların Kândahar'ı ile aynıdır ve Sind nehri üzerinde¹⁵¹ dir. Huei-Ch'ao burada dört manastır saymaktadır. Birini kadim Kuşan kralı Kanişka yaptırmış. Bu manastırların iki tanesi hakkında ise, M. 745'de, Wu-K'ung şöyle der:

"Bir de *T'e-k'in-li* (Tigin-li) manastırı vardı. Bunu Gök-Türk kağanın oğlu yaptırdı. *K'otun* manastırını işe Gök-Türk kağanının hatunu yaptırdı" (Lévi-Chavannes, "Ou-K-'ong"). "Gök-Türk kağanının oğlu" Ye-li Tigin hakkındaki tahminler yukarıda kayd edildi.

Huei-Ch'ao M. 726 etrafında Gök-Türk hükümdârının kışlağı, Sind nehri üzerindeki Gandhâra'dan ayrılarak aynı hükümdârın yaylası olan ve yeri yine pek vâzih bulunmayan Kapişi'yi (Kapişa) da ziyâret etmişti: "Bu memleket de Gandhâra kralına âiddir. Yazın bu serin ilde oturur.... Halk "*Hu*" dır ama kral ve askerler Gök-Türk'tür".... büyük başkentte "*Şâhî*" adlı manastır vardır...." (Fuchs, s. 447)

Gazneye de giden Hui-Ch'ao orada da aynı Gök-Türk sülâlesinden bir hükümdâr buldu.

"Kapişa'dan batıya doğru yedi günlük yoldan sonra Zâbulistân iline varılır... Yerliler "*Hu*" dur, fakat kral ve askerler Gök-Türk'tür. Buranın kralı Kapişa kralının yiğenidir ve kendisi mensûp olduğu boyu ve askeri ile buraya yerleşmiş. Kimseye, hattâ amcasına bile tâbi değildir. Buranın kralı ve yüksek kimseler, Gök-Türk olmalarına rağmen *tri-ratna*'ya çok hürmet ederler. Burada çok manastırlar ve râhibler vardır, ve bunlar Mahâyâna mezhebindedir. Burada Sha-Tarçan adlı bir asil Gök-Türk yaşar. Bu kimse her yıl, yılda bir kerre kraldan fazla sayısız altın ve gümüş sadaka verir" (Fuchs, s. 448).

Huei-Ch'ao nun M. 726'da rastladığı Gök-Türk soyundan ve Çin târihlerinin "Wu-san" Tigin adını verdikleri kral M. 739'da ihtiyarlıktan şikâyet ederek yerini oğlu "Fu-lin-ki-p'o" ya bırakacaktı. M 745'de "Fu-lin-ki-p'o", Ki-pin (Kapişa) ve Udyâna (Swat) kralı olarak Çin tarafından tanıyıyordu. Demekki Facenna'nın kayd ettiği gibi ancak M. 745'den sonraki Swat harâbeleri¹⁵² Türklere âittir. M. 726'da bile Lampâka (Lamgân) de Gök-Türk hükümdârlarına âit¹⁵³ bir ildi. Bâmiyân'a kadar Türk-Şâhî tesîrlerinin nüfûz ettiği mümkündür. Bâmiyân'da bulunmuş bir desti üzerinde, bir Türk-Şâhî şikkisinde (lev.XVI c, d) benziyen bir mühür görülmüştü¹⁵⁴. Bir taraftan da Türk-Şâhî devleti

151 Bk. not 128.

152 Facenna, s, 81.

153 Fuchs, s. 447.

154 Ghirshman, 58 ve Göbl, G. 28, c. I, s. 250.

belki cenûba doğru da uzanıyordu. Marshall Türk-Şâhî'leri Taxila'ya da hâkim olduklarını sanmakta idi ve Türk-Şâhî'lere izâfe edilebilecek sikkeler Manikyâla *stûpa* sında da bulunmuştu ¹⁵⁵. Böylece, M. VIII. yüzyılda Türk-Şâhî devleti Hindukuş'dan Sind nehrine kadar uzanıyor ve kültürel tesirleri daha ötelere varıyordu.

Gök-Türk soyundan olduğu Huei-Ch'ao tarafından tasrih edilip, Arab kaynaklarında Türk aslından Kâbul-şah ve Rutbîl veya Türk-Şâhî adı ile bilinen bu sülâleye, bilhassa Wu-san Tigin Sha ismi ile Çinlilerce anılıp Türklerin Tigin lakabı ile Kapişa krallarının Şha (Şa) unvanını birleştiren krala pek çok sikke atf edilir (lev. XVI a-d) ¹⁵⁶.

Bu sikkelerin bir husûsiyeti, hükümdar tasvirinin başındaki tâcin üzerinde böri başı bulunmasıdır (lev. XVI e). Bilindiği gibi, böri başı Gök-Türk, Batı-Türk ve Uygur kağan soyunun bayrakları üzerinde yer alırdı ¹⁵⁷. Türkler de bu devirde ancak kağan soyuna inhisâr ettirilen "Tigin" ¹⁵⁸ lakabını da taşıyan Gazne ve Kabul Türk krallarının cediti Böri Tigin acaba A-shi-na'lardan mı idi? Yoksa böri başı Böri Tigin adı ile mi ilgili idi? Her halde, bu iki imkândan biri vârit olsa gerek.

Birûniye göre Türk-Şâhî'lerin bir ikinci alâmeti olan kargının bazen Kaşgarî'nin "badruk" dediği kargıya takılmış bayrak şeklinde (lev. XVI f, g), bazen de *trisula* (yaba) olarak (lev. XVI b, hükümdar tacı üzerinde) tezâhür ettiğini yukarıda anlatmıştık. Aynı işâret Türkiş gağan sikkelerinde de vardır (lev. XVI s).

Türk-Şâhî'lere atf edilen sikkelerde üçüncü bir husûsiyet de damgalardır. Göbl, ¹⁵⁹ Kuşana'lar, Alhon'lar ve bazı Şâhî sikkelerinde görülen damgalar arasındaki imtidâda işâret (lev. XVI i, n) ile bunların Türk damgalarından Ta-A-shi-tê damgasına (lev. XVI q) benzediğine işâret etmişti. Ancak bu devirde Türk damgalarının birbirine çok benzeyenlerini de tefrik etmek imkânını Zuev'in araştırmaları vermektedir ¹⁶⁰. Böylece, Göbl'ün Şâhî'lere atf ettiği damgaların (lev. XVI k, n) bazılarının (lev. XVI k) kendi söylediği gibi Ta-A-shi-tê Gök Türk (lev. XVI q) ve Kırgız damgasına (lev. XVI o), diğerinin (lev. XVI m, Em. 246)

¹⁵⁵ Marshall, *Taxila*, s. 39.

¹⁵⁶ Bk, Chirsman no 44 res. 52 (Şâhî Tigin), no 43, res. 51 (Vakhba). Smith, c. I, kısım II, lev. XXV/1 ve s. 341 (Şâhî Tigin MLK Horasan sikkesi). Rodgers, bölüm III, s. 8, sikke 1604 (Tarkan MLK Horasan sikkesi) ve Vakhba sikkeleri (*ibid.*, res. 51).

¹⁵⁷ Bk. not 106.

¹⁵⁸ Bk. not 104.

¹⁵⁹ Göbl, c. II, s. 207 Kuşan. Alhon (M. 388-400) ve Şâhî Tigin damgaları arasında yakınlık görür ve bunları Türk Ta-A-she-tê damgasına benzetir.

¹⁶⁰ Zuev damgalar leyhası.

Türgiş kağanları damgasına (lev. XVI s) benzediği görülür. Her halde Türk-Şahî soyu Gök-Türk ve Türgiş grupuna âit olsa gerek. Bu arada, mümâsil Oğuz damgalarından (lev. XVI p) bildiğimiz gibi, Türk-Şahî damgalarının da ok-yay piktogramı olduğu anlaşılır ¹⁶¹.

M. VIII. yüzyıldan sonraki İslâm târihleri rivâyetleri Kâbul-Şah ve Rutbil ile Türk askerlerinin Araplara karşı mücâdelelerini anlatmağa devâm eder. H. 109/M. 727 de Arablar. "İki G'ür ile Kâbul arasında türlü cinsten Türklere karşı" harb etti ¹⁶². M. 170/M. 792'da Fazl b. Hâlid b. Bermek idâresinde bir Müslüman ordusu Belh ve Bâmiyân üzerinden ilerliyerek "Şah'ın medînesi, erişilmez dağlardaki" şehire yaklaşmış fakat alamamıştı. Bu şehrin M. 634'de Gök-Türk soyundan kralın başkenti Fo-li-shi-sa-t'ang-na, yanî şimdiki Kâbul olduğu anlaşılıyor. Demek ki, muhtemelen Gök-Türk kralı ahfâdı olan Türk-Şahiler onun başkentinde kalmışlardı. M. 792'de Müslümanlar Kapişa başkentini (Charıkar veya Begram) almış ve Huei-Ch'ao'nun bahs ettiği "Şah-bihâr" ı (Şah-vihâra) yıkmışlardı ¹⁶³. O esnâda, Kavasân (Kuşan) de de bir Türk Tiginini hâkimdi. Bu devirde Kâbul-şahın İslâmiyeti kabul ettiği anlaşılıyor ¹⁶⁴. Marquart ¹⁶⁵ şuna dikkati çeker. M. IX. yüzyılda Kâbul-şah İslâmiyetten dönmüş ve Hilâfetin vâlisi Abdullah b. Tâhir'e yılda 2000 Oğuz köle bac veriyordu. Marquart bu husûsun Oğuz boylarının iyi bilinmiyen târihine ışık tuttuğuna ve çok erkenden Cenûba ilerleyişlerine delâlet ettiğine işâret eder.

Fakat gerek Kâbul-şah gerek Rutbil ve bunların Oğuz ve Halaç askerleri İranlı bir Müslüman olan Ya'qub İbn al-Laîs al-Şaffarî ve kardeşi 'Amr'ın hücumlarına dayanamayacaklardı. Al-Mahdî (M. 775-785) ve Hârûn al-Raşid (M. 786-809) devirlerinde adları geçen ¹⁶⁶ iki ayrı Rutbil'i veya Zانبil'i müteakib M. IX. yüzyılda "Türk ili" sayılan Seistan'da, "Türk Meliği" addedilen Rutbil'lerin hükmü devâm ediyordu. H. 275/M. 870 etrafındaki bir muhârebede Ya'qub İbn al-Laîs, al-Ruhhac ve Zâbulistan'da, Halaçların başındaki Zانبil'i öldürmüş ve aynı lakabı taşıyan üç "Türk Meliğini" daha maglûp etmişti.

Bu arada Kâbul'a da hâkim görünen Zانبil'in, Halaç şehrinde ve

¹⁶¹ F. Kurtoğlu, *Türk bayrağı* (Ankara TTK 1938), s. 52 (Houstma bask. *Histoire des Seldjoukide*, Kirman Selçukluları târihi, s. 10'dan metinde izâh), *ibid.*, res. 34 (Selçuklu sikkesinde ok-yay. Ok ve yay Gök-Türk fonogramlarıdır: bk. Orkun).

¹⁶² Tabarî, c. III, s. 727.

¹⁶³ Marquart, *Eranşahr*, s. 277, 284.

¹⁶⁴ Tabarî, c. III, s. 517, 815.

¹⁶⁵ Marquart, *Eranşahr*, s. 251.

¹⁶⁶ *ibid.*, s. 248-249. Ya'qub İbn al-Laîs'e karşı Al-Ruhhac ve Zâbulistân'da Halaçlar harb etti: *ibid.*, s. 253 (İbn al-Aşîr, c. VII, s. 220'ye atfen).

başka yerlerde bulunan, elmaslar ile süslü sanemleri, oniki adamın taşıdığı altın tahtı ve "Ğazne dağlarının" tepesindeki, göklere değen güzel kaleleri Arab edebiyâtında masal hâline gelmişti¹⁶⁷. Al-Ruhhac harâbelerinden yukarıda bahs ettik: Bu hazînelere ve kalelere M. X. yüzyılda Fîrûz b. K. b. k. adlı ve M. X. yüzyılda Emîr Ebû 'Alî b. Anuğ (veya K. b. k.) isimli, Rutbîl ve Kâbul şah ahfâdından beyler vâris çıkmış fakat Ya'kûb Ibn al-Laîş ve Alp Tigin ve daha sonra Sebük Tigin bunları mağlûb ederek bunlardan Ğazneyi almışlardı¹⁶⁸.

Ya'kûb'un Türk Rutbîl'ler soyundan olabilen Fîrûz b. K. b. k.'e karşı yardımcı bir diğer Türk, Huttal Bik (Bey) sülâlesinden 'Abbâs b. Abû Dâvûd b. Manicur (veya Banicur)¹⁶⁹ idi. (Marquart'a göre adın son kısmı Çur'dur) Huttal Beyi o esnâda Hilâfetin Belh vâlisi bulunuyordu ve kendine Belh'de Nav-şâd adı verilen meşhur bir saray yaptırmıştı. Ya'kûb M. 870'de 'Abbâs b. Abû Davûd'a karşı dönerek Türk beyinin Belh'deki sarayını da yıkdı. Belh'de basılmış H. 317-393 (M. 926-1002) arası sikkelerde Kâra Tigin ve Yûsuf Bilge Tigin adlı Türk beyleri adları görülür¹⁷⁰. M. 982'de *Hudûd al-âlam* müellifi yalnız Ğazne, Rust ve Ğuznagân da değil, Belh hudûdu ve Toharistan boz kırlarında Halaçların çok olduğunu söyler¹⁷¹.

M. 870-886'da Kâbul'u alan ve Kâbul-şâh'ların hazînelerini elde eden Ya'kûb Ibn al-Laîş Türk-Şâhî sülâlesini Sind nehrindeki mülklerine ilticâ etmege mecbûr ediyordu.¹⁷² İdrîsî'ye¹⁷³ göre, M. IX-XI. yüzyıl tekabül ettiği anlaşılan bir devirde, Sind ilinde ve Kâdahâr'da (Gandhâra) halkın bir kısmı Türktü. İdrîsî oyulmuş tahtadan putlardan da bahs eder ve Marquart Halaçlara *Aldarârı* yanî belki "Ağaç-eri" de dendiğini kayd eder.

Sind nehri üzerindeki Ohind (Wâhind, Udhabâñdapura), Bîrûnî'ye ve¹⁷⁴ İstâhrî'den naklen Yâkût'un rivâyetine göre Türk-Şâhî'lerin bu bölgedeki başkenti ve en büyük şehri idi. Kâbul deresi ili artık Halaç memleketi olarak biliniyordu :

¹⁶⁷ *Ibid.*, s. 292-293, 250.

¹⁶⁸ *Ibid.*, s. 292, 299, 300.

¹⁶⁹ *Ibid.*, s. 292, 299, 300, 301.

¹⁷⁰ Markov, Sâmânî sikkeleri 552, 557, 579, 611, 617, 619, 620, 655.

¹⁷¹ *Hudûd*, s. 109, 111.

¹⁷² Marquart, *Eranşahr*, s. 270. Bîrûnî, s. 251 *Râjatarangîni*, IV/142-143'e Stein notu, V/133 ve App. J. Lévi-Chavannes, "Ou-k'ong".

¹⁷³ Marquart, *Eranşahr*, s. 270.

¹⁷⁴ Bîrûnî, s. 351.

“Halaçlar kadîm devirden beri Kâbul’da, Hindistan ve Seistan arasında, Ğür’un ötesinde yaşar... Kâbul bütün ilin adıdır ve en büyük şehri Ohind’dır. Hindistan ve Ğazne arasındaki bu şehri... (İştahri’den naklen Yâķüt, “Halaç”)

İşte Ohind şehrinde Türk-Şâhî’lerin son hükümdârı Laga Tōramāna,¹⁷⁵ vezîri Brahman Lalliya tarafından M. 883-901 arası haps edilip muhtemelen öldürüldü¹⁷⁶. Brahman Lalliya Hind-Şâhî adlı yeni bir sülâle kurdu. Hind-Şâhîler Türk-Şâhîlerin hem mülküne hem “*ālat*”lerine (kargı alameti?) ve başkentlerine vâris çıktılar. Yâķüt’un İştahri’ye atfen verdiği bilgidен anlaşıldığı üzere bu devirde Ohind olan Kâbul ili başkenti Hind-Şâhî’lerin de başkenti idi. “Şâhî’ler” (Türk-Şâhî’ler) gibi, Hindu melikleri de orada tahta çıkar ve bayrak çekerdi¹⁷⁷. M. 1003’de Ğazneli Maĥmūd Hind-Şâhî devletini de yıkdı.

Hind-Şâhîlerin kurucusu, Türk-Şâhî’lerin Brahman vezîri olan Lalliya devrinde, bunun devletinin cenûbunda bir Türk beyliğinin bir müddet devâm ettiği anlaşılmaktadır¹⁷⁸.

Türk kültür târihinin bir dönüm noktasına varılmıştı ve Türkler Müslüman oluyordu. Gök-Türk yazısı ile İslâmî ibâreler taşıyan Mahaban Dağları mezarları bu devirden olsa gerek¹⁷⁹. Halaçların M. X. yüzyılda yeni Müslüman olduğunu İbn Hâvķal kayd etmişti¹⁸⁰. Bir taraftan Halaçlar yerli İrânî halk ile karışarak Ğilzâi Afganlarının cediti oluyorlardı. Tarnak nehri üzerindeki muĥîb Ğilzâi kalesi belki bu zaman da kuruldu¹⁸¹. Ğazneli Maĥmud ve Dihlî Türk Memlûkları hakkındaki târihlerde¹⁸² Halaçlardan çok bahs edilir. Halaçlar Sind’e vardıkdan sonra Sindden Hindistana doğru yöneliyorlardı. “Halaçî” (Hilci, Hilci) devri (Bengâle: 1220-1290. Dihlî: 1290-1321. Mâlwa: 1436-1531) sanat âbideleri Sind ve Hind topraklarında yükselecekti.

Oğuzlar ise Farsa, İraka, Anadoluya ilerleyecek ve orada Selçuklu medeniyetini kuracaklardı.

¹⁷⁵ Bîrûnî’nin verdiği L. k. t. r. m. n adını Marquart böyle okur: *Eranşahr*, s. 297. Torāmaņa, M. 515 de ölen Alĥon kralının da adı idi; Göbl, c. I, s. 25.

¹⁷⁶ Bîrûnî, s. 351.

¹⁷⁷ *Hudūd*, s. 111. Marquart, s. 291 (İştahri’den naklen). Hind-şâhî başkenti Ohind idi: Yâķüt, “Kâbul”. Esâsen Ya’ķûb İbn al-Lâis bugünkü Kâbulu M. 870’de aldı, Bk. not 172.

¹⁷⁸ Marquart, *Eranşahr*, s. 254 (*Rājataranginî*, V/133’e atf).

¹⁷⁹ Bk. Huth.

¹⁸⁰ İbn Hâvķal, s. 352.

¹⁸¹ Marquart, *Eranşahr*, s. 253-254.

¹⁸² *Ibid. Tabakāt*’da da çok Halaç adları vardır.

Gök-Türk'lerden Halaç ve Oğuzlar'dan birer kısım Türkistandan daha cenûbî iklimde İranîlere karışarak Kuşan'ların Buddhist medeniyetine intisâb etmiş ve bu medeniyetin inkişâfına bilhassa Türk-Şâhî devrinde, emek vermişti. Yeni ufuklara ilerleyen Oğuzların kültürel hazînesinde, Belh, Bâmiyân, Türk-Şâhî devri Fundukistan,¹⁸³ Gazne, Al-Ruhhac, Seistân'da bırakılan âbidelerin hâtıraları unutulmıyacaktı. Ibn-i Bibi'nin *farhar*'ı böyle *vihâra*'ların hayâline benzese gerek. Sind'den Hindukuş'a uzanan incelmüş Türk-Şâhî medeniyeti devrinde tasvîr edilen Türk kıyâfetinde beylerin (lev. XIII a) Hind kumaşlarına bürünmüş güzel hatunların (lev. XIII a) ve taçlı küpeli birer genç olarak gösterilen *bodhisattva* (XII f) ve astral mabudların (lev. XIII b) boyalı heykelleri, belki Ibn Bibi'nin andığı Halaç ve Kandaahâr sanemleri idi.

¹⁸³ Göbl c. II, s. 314'de şöyle der: "Sikkelere göre, Fundukistan manastırında M. 689'dan evvel eser bulunamaz. Fundukistan eserleri: Hackin, "Fundukistan".

BİBLİOGRAFİK KISALTMALAR
LİSTESİ

- ABAW* - *Abhandlungen der Bayerische Akademie der Wissenschaften*
Al'baum - L. I. Al'baum, *Balalık-tepe* (Taşkend 1960)
- Allchin- R. R. Allchin, "The culture sequence in Bactria", *JHSA*
(Ocak 1960), s. 15-17.
- Altheim- F. Altheim, *Geschichte der Hunnen* (Berlin 1960)
- AN Kaz. TIIAE-Akademiya Nauk Kazahstana, Trudi Instituta istorii,
arheologi i etnografi*
- Arat- R. R. Arat, *Eski Türk şiiri* (Ankara 1965).
- Balāzuri- Al-Balāzuri- *Kitāb u-futūḥ al-buldān* Z.K. Ugan A. Temir terc.
(İstanbul 1956).
- Belenitzkiy, "Obşçie rezul'tati" - A. M. Belenitzkiy, "Obşçie rezul'tati
raskopok gorodişça drevnego Pencikenta", *MIA* 66 (1958).
- Belenitzkiy, "O nekotorih..."- A. M. Belenitzkiy, "O nekotorih syujetah
Pyancikentskoy jivopisi", *KSIIIMK* 61 (Moskova 1956).
- Belenitzkiy, "Shāh-nāma"- A. M. Belenitzkiy, "Ancient pictorial and
plastic arts and the Shāh-nāma" *TMKV*, c. III, s. 96-101.
- Belenitzkiy, "Voprosi ideologii"- A. M. Belenitzkiy, "Voprosi ideologii
i kul'tov Sogda", *Jivopis*.
- Beal- S. Beal, *Si-yu-ki* (Calcutta 1963).
- Bernştam, "Drevneyturskiy"-A. N. Bernştam, "Drevneyturskiy dokument
iz Sogda" *Epigrafika Vostoka* V (Moskova 1951).
- Bernştam *MIA* 14-A. N. Bernştam, "Trudi Semireçenskoy arheologičes-
koy ekspeditsi Çuskaya dolina", *MIA* 14 (Moskova 1950).
- Bernştam *MIA* 26 - A. N. Bernştam, "Istoriko-arheologičeskie oçerki
Tsentral'nogo Tyan'-şanya i Pamiro-Alaya" *MIA* 26 (M. 1952).
- Bernştam, *SA* 11- A. N. Bernştam, "Osnovnie etapii istorii kulturi Se-
mireçya i Tyan'-şanya" *SA* 11 (M. 1949).

- BSOAS- Bulletin of the school of Oriental and African Studies.*
- Birünî- Al Birünî, *Kitāb fi taḥkīk mā lil Hind* (Hyderabad 1958).
- Buḥārî- Al-Buḥārî, *Al-tecrîd al-şarîḥ (Diyânet İşleri yayınları 9, İstanbul 1928-48).*
- Caferoğlu- A. Caferoğlu, *Uygur sözlüğü* (TDK Ankara 1934).
- CAJ- Central Asiatic Journal.*
- Carl, "Gul-dara" -J. Carl, "Le fortin du Saka et le Monastère de Gul-dara", *MDAFA VIII* (Paris 1959).
- Carl, "Tepe-Marandjan"- J. Carl, "Le monastère bouddhique de Tepe Marandjan" *MDAFA VIII* (Paris 1959).
- Chavannes, *Documents, Notes Additionnelles*- E. Chavannes, *Documents sur les Toukiue (Turce) Occidentaux et Notes additionnelles* (Paris 1903).
- Cunningham- G. Cunningham, *The ancient geography of India* (Varanasi 1963).
- D'yakonov- M. M. D'yakonov, "Rospisi Pyancikenta i jivopis' Sredney Azii", *Jivopiš.*
- Eberhard, Çin- W. Eberhard, *Çin Târîhi* (TTK 1947).
- El- *Encyclopaedia of Islam* (Leiden 1927-34).
- Ergin- M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı* (Ankara 1958).
- Esin, "Ak-beşim"- E. Esin, "Ak-beşim", *VI. TTK bildirileri* (Ankara 1967).
- Esin, "Alp" I-IV- E. Esin, "Türk sanatında alp şahsiyetinin görünüşü", *TK* (Ağustos 1965, 1968, 1999, 1970).
- Esin, "And"- E. Esin "And, the festive cup rites in Inner-Asian and Turkish iconography", *K. Erdmann hâtıra kitabı*, (İÜEFSTE 1970).
- Esin, "Evren"- E. Esin, "Selçuklu sanatı evren tasvîrinin Türk ikonografisinde menşe'leri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi I* (Ankara 1969).
- Esin, "Mêng-sün"- Gök-Türklerin ecdâdından Tsü-k'ü Mêng-sün (M. 367-433 devrinde sanat". *TK 100* (Ankara, Şubat 1971).
- Esin, "The horse"- E. Esin, "The horse in Turkish art" *Proceedings of PIAC VII, CAJ X/3-4* (Wiesbaden, Aralık 1965).

- Esin, "The Hunter Prince"- E. Esin "The Hunter Prince in Turkish iconography", *Vorträge PIAC VIII, Die Jagd bei den Altäischen Völkern* (Wiesbaden, 1968).
- Facenna- D. Facenna, *Sculptures from the sacred area of Butkara, Svat, Pakistan* (Roma 1962).
- Fourcade- O. Fourcade, *La peinture murale de Touen-houang* (Paris 1962).
- Franke, *Geschichte*- O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches* (Berlin 1925).
- Franke, *Tempelinschrift*- O. Franke, *Eine chinesische Tempelinschrift aus Idikut-schahri bei Turfan* (Berlin 1907).
- Frumkin- O. Frumkin, *Archaeology in Soviet Central Asia* (Leiden-Köln 1970).
- Fuch- W. Fuchs, "Huei-Ch'ao's Pilgerreise durch Nordwest Indien und Zetralasien um 726", *SPAW* (1938).
- Gabain, *Chotscho*- A. von Gabain, *Das Uigurische Königreich von Chotscho, 850-1250* (Berlin 1961).
- Ghirshman- R. Ghirshman, *Les Chionites-Hephtalites* (Kahire 1958).
- Göbl- R. Göbl, *Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien* (Wiesbaden 1967).
- de Groot- J. J. M. de Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit* (Berlin 1921).
- Grünwedel, "Ergebnisse"- A. Grünwedel, "Die archaeologische Ergebnisse der dritten Turfan Expedition", *Zeitschrift für Ethnologie* (Berlin 1909).
- Grünwedel, "Idikut" - A. Grünwedel "Berichte über archaeologische Arbeiten in Idikutschahri 1902-1903" *ABAW* XXIV/I.
- Grünwedel, *Kultstaetten*- A. Grünwedel, *Altbuddhistische Kultstaetten in chinesisches Turkestan* (Berlin 1912).
- Habībī- A. Habībī. *Yek tahkīk der tārīḥ-i adabiyāt i-Peštū ve tārīḥ-i Ġaznah* (Kabul H. 1941).
- Hackin, "Bāmiyān"- J. Hackin, Nouvelles recherches archéologiques à "Bāmiyān", *MDAFA* III (Paris 1933).
- Hackin, "Fondukistan"- J. Hackin, "Le monastere bouddhique de Fondukistan", *MDAFA* VIII (Paris 1959).

- Hackin, "Kunduz"- J. Hackin, "Fouilles à Kunduz", *MDAFA VIII* (Paris 1959).
- Hackin, "Seistan"- J. "Hackin "Recherches archeologiques dans la partie afghane du Seistan", *MDAFA VIII* (Paris 1959).
- Hamilton- J. R. Hamilton- *Les Ouighours à l'époque des cinq dynasties* (Paris 1955).
- Heiken- O. Heikel, "voyage jusqu'à l'Orkhon", *Inscriptions de l'Orkhon* (Helsingfors 1892).
- Ḥudūd*- V. Minorsky, *Ḥudūd al-ālam* (London 1937).
- Huth- M. C. Huth, "Neun Mahaban Inschriften" *Veröffentlichungen der Königl. Museum für Völkerkunde, suppl. Heft* (Berlin 1901).
- IA- İslam Ansiklopedisi.*
- Ibn Bibi- Ibn Bibi, *Al-avāmīr al-^ḥAlāyyah ft al-umūr al-^ḥAlāyyah* (A. Erzi bask. TTK 1956).
- Ibn Ḥallikān- Ibn Ḥallikān, *Vafayāt al-^ḥayān*, Bulak baskısı.
- Ibn Ḥavḳal- Ibn Ḥavḳal, *Al-kitab-u şūrat al-arz* (Beyrut târihsiz).
- Ibn Ḥurzāzbah- Ibn Ḥurzāzbah, *Al-mamālik va al-māsālik* (Leiden 1889).
- Inscriptions- Inscriptions de l'Orkhon* (Helsingfors 1892).
- Iştāhri- Al-Iştāhri, *Al-masālik va al-mamālik* (Kahire 1961).
- İÜEFSTE- Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü.*
- JA- Journal Asiatique.*
- JHSA- Journal of the Historical Society of Afghanistan.*
- Jivopiš- Jivopiš drevnego Pyancikenta* (Moskova 1954).
- Julien. La vie.- S. Julien, *Histoire de la vie de Hiouen Thsang* (U. S. 1968).
- Julien, "Les Oigours"- S. Julien, "Les Oigours", *JA* (Ocak 1847).
- Kāşğarī- Maḥmūd Kāşğarī, *Al-dīvān u-luğāt al-Türk* B. Atalay bask., TDK 1941-43).
- Kızlasov- L. P. Kızlasov, "İssledovaniya na Ak-beşime", *Trudı Kırgızskoy Arḩeologo-etnografičeskoj ekspeditzii*, II (Moskova 1959).
- Kohzad, *Les sites*- A. Kohzad, *Les sites d'Afghanistan* (Kabul 1962).
- Kohzad, *Bāmiyān*- A. Kohzad, *Bāmiyān*. (Kabul 1952).
- KSIIMK- Kratkie soobşçeniya Instituta istorii material'noy kulturi*

- Le Coq, *Buddh. Späet.*- A. von Le Coq, *Buddhistische Späetantike in Mittelasien* (Berlin 1922-28).
- Le Coq, *Chotscho*- A. von Le Coq, *Chotscho* (Berlin 1913).
- Lévi-Chavannes- S. Lévi- E. Chavannes, "L'itinéraire d'Ou-k'ong", *JA* (Eylul-Ekim 1895).
- Lézine- A. Lézine, "Trois stūpas de la région de Caboul", *Artibus Asiae* XXVII/1,2 (Ascona 1964).
- Liu Mau-Tsai, *Kutscha*- Liu Mau-Tsai, *Kutscha und seine Beziehungen zu China von 2 Jh. bis zum 6. Jh. N. Chr.* (Wiesbaden 1969).
- Liu Mau-Tsai, *Ost-Türken*- Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)* (Wiesbaden 1958).
- Mackerras-C. Mackerras, *The Uighur Empire* (Canberra 1968).
- Markov- A. Markov, *Inventarniy katalog Musulmanskiñ monet imperatorskaya Ermitaja* (Petrograd 1881).
- Marshall- J. Marshall, *A guide to Taxila* (Cambridge 1961).
- Marquart, *Eranşahr*- J. Marquart, *Eranşahr* (Berlin 1901).
- Marquart, "Çuvainī"- J. Marquart, "Çuvainīs Bericht über die Bekehrung der Uiguren" *SPAW* (1912).
- MDAFA- Mémoires de la Délégation archéologique française en Afghanistan.*
- Mes'ūdī- Al-Mas'ūdī, *Murūc al-zahab* (Kahire M. 1377).
- MIA- Materiali i issledovaniya po arheologii SSSR.*
- Minorsky, "Tamīm"- V. Minorsky, "Tamīm b. Bahr's journey to the Uyghurs", *BSOAS* XII/3-4 (1948).
- Muqaddasī- Al-Muqaddasī, *Aḥsan al-taqvīm fi ma'rifat al-iqlīm* (Leiden 1906).
- Narşahī- Nerchakhy, *Description de Boukhara*, éd. Schefer (Paris 1892).
- Nil'sen- M. A. Nil'sen, *Arhitektura Sredney Azii* (Taşkend 1966).
- Orkun- H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, (Istanbul 1936-42).
- Ögel- B. Ögel, "Doğu Türkleri hakkında vesikalar ve notlar", *TTKB* (Ocak 1957).
- Pauly- B. Pauly, "Fragments sanscrits d' Afghanistan", *JA* (1967).
- PIAC- Permanent International Altaistic Conference*

- Pugaçenkova- Rempel' (1954)- G. A. Pugaçenkova- L. I. Rempel', *Vida-
yuşçiesya pamyatniki arhitektura Uzbekistana* (Taşkend 1954).
- Pugeçenkova- Rempel' (1965)- G. A. Pugeçenkova- L. I. Rempel', *Isto-
riya iskusstv Uzbekistana* (Moskova 1965):
- Pinks- E. Pinks, "Die Uiguren von Kan-chou in der frühen Sung zeit
(Wiesbaden 1968).
- Pritsak, "Kara-hanlılar" -O. Pritsak, "Kara-hanlılar", *IA* (Istanbul 1955).
- Rājatarāṅgiṅī*- A. Stein, *Kalhana's Rājatarāṅgiṅī* (London 1961).
- Rempel'- A. I. Rempel', *Arhitekturniy ornament Uzbekistana* (Taşkend
1961).
- Rodgers- C. S. Rodgers, *A catalogue of the coins of the Indian Muse-
um* (Calcutta 1894).
- Rowland- B. Rowland, *Ancient art from Afghanistan* (USA 1966).
- SPAW- Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissensc-
haften.*
- Shiratori- K. Shiratori, "On the territory of the Hsiung-nu Prince Hsi'u-
t'u Wang", *Memoirs of the Tokyo Bunko* (Tokyo 1930).
- Skul'ptura- Skul'ptura i jivopis' drevnego Pyancikenta* (Moskova 1959).
- Smirnova, "O klassifikatzii..", "-O. İ. Smirnova, "O klassifikatzii i le-
gendam Turgeşkiş monet", *Uçeniya Zapiski*, XVI (Moskova (1958).
- Smirnova, *Pencikent*- O. I. Smirnova, *Katalog monet s gorodişça Panci-
kent* (Moskova 1963).
- Smith- V. A. Smith, *A. catalogue of the coins of the Indian Musseum,
Calcutta* (Oxford 1906).
- Staviskiy, Bol'sakov, Monçadskaya- B. Y. Staviskiy, O. C. Bol'sakov,
E. A. Monçadskaya, "Pyancikentskiy nekropol", *MIA* 37.
- Soper- A. C. Soper, "Northern Liang and Northern Wei iu Kansu",
Arbitus Asiae (Ascona 1958).
- Tabaķāt*- Minhac al-Dīn, *Tabaķāt-i Nāşiri*, H. Raverty terc. (London
1881).
- Tabarī- Al-Tabarī *Al-tārīh al-rusūl wa al-mulūk* (Leiden 1890).
- Tārīh-i Seistān*- M. V. VIII. yüzyıllardan kısımları olan Anonim eser
(Zamzamī bask. Teheran H. 1314).
- TDK- Türk Dil Kurumu.

TK- *Türk Kültürü*.

Togan, Eftalit- Z. V. Togan, *Eftalitlerin ve Bermekilerin menşei* (İstanbul 1956).

Togan, *Ibn Faḍlān*, Z. V. Togan, *Ibn Faḍlāns Reisebericht* (Leipzig 1938).

Tolstov- S. D. Tolstov, *Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta* (Moskova 1982).

TTKB- *Türk Tarih Kurumu Belleteni*.

TTK bildirileri- *Türk Tarih Kongresi bildirileri*.

TTK- Türk Tarih Kurumu.

Uigurica IV- F. W. K. Müller- A. von Gabain, *Uigurica IV B. C. D.*, (TDK basımı, İstanbul 1946).

Uzunçarşılı- İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Târîhi*, c. I (TTK 1961).

Voronina "Pamyatniki"- V. L. Voronina, *Arhitekturna pamyatniki drevnego Pyancikenta*", *MIA* 37 (Moskova 1953).

Voronina, "Pencikent"- V. L. Voronina, "Arhitektura drevnego Pencikenta", *MIA* 66 (Moskova 1958).

Widengren- C. Widengren, *Les religions de l'Iran* (Paris 1965).

Yâķūt- Yâķūt, *Al-muc'am al-buldān* (Beyrut 1957).

Yazıcı-zāde- *Tevārîh-i Āl-i Selçuk*, M. T. Houstma bask. *L'Histoire des Seldjoukides*, c. III. (Leiden 1902).

Yūsuf Hāş Hācib- *Ķutadģu-bilig* (R. R. Arat bask. İstanbul 1947).

ZDMG- *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendische Geselleschaft*.

Zuev- Y. A. Zuev, "Novie materialı po drevney i srednevekovoy istorii Kazashtana" *AN Kaz. TIIAE*, c. 8 (Alma-ata 1960).